

ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΣΜΕΝΩΝ: ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

«Το εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού, ειδικότερα του ωριμότερου και αποσπασματικότερου έργου της κερκυραϊκής περιόδου, είναι το δυσκολότερο φιλολογικό πρόβλημα σ' ολόκληρη την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και, απ' ό,τι ξέρω, ένα από τα δυσκολότερα στην ιστορία των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών» (Γ. Βελουδής, *Περίπλους* 46/7 [1999] 53)¹.

«In art as in science there is no delight without the detail» (Vladimir Nabokov, «Translator's introduction», στο Aleksandr Pushkin, *Eugene Onegin*, τ. 1, Νέα Υόρκη 1964, σ. 8).

1. Εισαγωγικά

Όταν ο Πολυλάς ανέλαβε την έκδοση του σολωμικού έργου², είχε να αναμετρηθεί με το χειρόγραφο υλικό, το οποίο ήταν γραμμένο με φοβερά δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα και βρισκόταν σε χαώδη κατάσταση: συνήθως βρισκόνταν σχέδια διαφόρων ενοτήτων (μερικές φορές και διαφόρων έργων) στην ίδια σελίδα των χειρογράφων, ενώ δεν υπήρχε καμιά ρητή ένδειξη της σειράς με την οποία γράφτηκαν τα διάφορα σχέδια του ίδιου κειμένου, ούτε της σειράς με την οποία θα έπρεπε να δημοσιευτούν. Στην κατάταξη του υλικού που επιχείρησε ο Πολυλάς, ο ίδιος ισχυριζόταν ότι ακολουθούσε την «ιστορική συνέχεια, όπου αυτή είναι

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Μαίρη Coulton που διάβασε αυτό το άρθρο και μου έκανε πολύτιμες προτάσεις για γλωσσικές βελτιώσεις.

1. Είναι λυπηρό ότι στο άρθρο αυτό, με τίτλο «Σολωμός και “Σολωμιστές”, ή: κριτική της άκριτης κριτικής», ο Γ. Βελουδής υπονομεύει την, κατά τα άλλα, πειστική επιχειρηματολογία του με τη χρήση απαράδεκτων εκφράσεων για να χαρακτηρίσει ορισμένους συναδέλφους του. Το ίδιο άρθρο, αλλά με πολύ σεμνότερη γλώσσα, δημοσιεύεται στα *Ελληνικά* 48 (1998) 319-339.

2. Διονύσιος Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα, Κέρκυρα 1859* (= «Εκδ. Πολυλά») (ανατ. Ζάκυνθος 1998). Για τα ιστορικά της έκδοσης Πολυλά και των μεταγενέστερων εκδόσεων του σολωμικού έργου βλ. Ε. Γ. Καψωμένος, «Ο Πολυλάς εκδότης του Σολωμού», *Πόρφυρας* 84-85 (Γεν.-Μάρτ. 1998) 163-182.

φανερή»³. Αλλά ακόμα και σήμερα, 36 χρόνια μετά την έκδοση των *Αυτόγραφων έργων* από τον Λ. Πολίτη, είναι πολύ δύσκολο να είμαστε σίγουροι για τη σειρά των αλληπάλληλων σχεδίων, ιδίως στην περίπτωση έργων όπως *Οι ελεύθεροι πολιορκισμένοι*, των οποίων δεν έχουμε ακόμα «αναλυτική» έκδοση που να παρουσιάζει το υλικό με τη χρονολογική σειρά των διαφόρων επεξεργασιών.

Οι επιμέρους αποκλίσεις της έκδοσης Πολυλά από τα χειρόγραφα οφείλονται, σχεδόν αποκλειστικά, σε τρεις παράγοντες: παραναγνώσεις, τυπογραφικά λάθη και γλωσσικές «διορθώσεις». Οι παραναγνώσεις εξηγούνται πολύ εύκολα από το δυσανάγνωστο του γραφικού χαρακτήρα του Σολωμού. Τα τυπογραφικά λάθη πάντα συγχωρούνται, εφόσον είναι λίγα. Οι διορθώσεις όμως του Πολυλά οφείλονται στη διαφορετική του αντίληψη για τη γλώσσα. Είναι φανερό ότι ο Πολυλάς δεν είχε απόλυτη εμπιστοσύνη στο γλωσσικό αισθητήριο του Σολωμού. Εξάλλου, η αντίληψή του για τη γλώσσα ήταν πιο συντηρητική από εκείνη του πρεσβύτερου ποιητή. Ίσως και να ήθελε να προστατεύσει τον δάσκαλό του από τις ενδεχόμενες επικρίσεις των αναγνωστών της εποχής, οι οποίοι ήταν πολύ σχολαστικοί σε ζητήματα γλώσσας.

Η έκδοση των ελληνόγλωσσων ποιημάτων που πραγματοποίησε ο Λ. Πολίτης το 1948 αποτελεί επανέκδοση των σχετικών ενοτήτων της έκδοσης Πολυλά. Ωστόσο, στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* και στον «Πόρφυρα» ο Πολίτης προσέθεσε αρκετό και πολύ σημαντικό υλικό από τα χειρόγραφα του Σολωμού, το οποίο τυπώθηκε μαζί με τις πολυλαϊκές «παραλλαγές» στο κάτω μέρος της σχετικής σελίδας⁴. Ο Πολίτης, ενώ είχε ήδη αρχίσει τις έρευνές του πάνω στα χειρόγραφα, δεν ήταν ακόμη σε θέση να κάνει εξονυχιστική αντιπαραβολή του πολυλαϊκού κειμένου με τα αυτόγραφα ώστε να διορθώσει τις τυχόν παραναγνώσεις και «διορθώσεις» που οφείλονταν στον Πολυλά, καθώς και τα τυπογραφικά λάθη της ίδιας έκδοσης. Το 1964 ο Πολίτης εξέδωσε τα *Αυτόγραφα*

3. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 225.

4. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1: *Ποιήματα*, επιμ. Λ. Πολίτης, Αθήνα 1948· όλες οι παραπομπές γίνονται στη Β' έκδοση (Αθήνα 1961). Η ένδειξη «(χφ)» που γράφεται πλάι σ' αυτό το νέο υλικό είναι ελαφρώς παραπλανητική, καθώς μπορεί να δώσει στον αναγνώστη τη λανθασμένη εντύπωση ότι το υπόλοιπο υλικό που δημοσίευσε ο Πολυλάς δεν υπάρχει στα χειρόγραφα. Είναι αυτονόητο ότι ούτε ο Πολυλάς ούτε ο Πολίτης είχαν σκοπό να παρουσιάσουν όσες παραλλαγές υπάρχουν στα χειρόγραφα. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να πω ότι ο Πολίτης έκανε καλά που έβαλε τις παραλλαγές στο κάτω μέρος της σελίδας και όχι μετά το τέλος του ποιήματος όπως είχε κάνει ο Πολυλάς – αν και το εγχείρημά του εγκαταλείφθηκε για τεχνικούς λόγους στην περίπτωση ορισμένων παραλλαγών της ενότητας Β3, οι οποίες εμφανίζονται στη σ. 216 της έκδοσης Πολίτη, ενώ το κυρίως κείμενο της ίδιας ενότητας εμφανίζεται στις σσ. 218-219.

έργα, τα οποία αποτελούν ένα πρωτοφανές επιστημονικό μνημείο⁵. Ο πρώτος τόμος περιέχει πανομοιότυπα των χειρογράφων σύμφωνα με τις τελευταίες εξελίξεις στην τυπογραφική τεχνολογία της εποχής εκείνης. Ο δεύτερος τόμος, που περιέχει την τυπογραφική μεταγραφή των χειρογράφων σε ευανάγνωστη μορφή, δείχνει τις εξαιρετικές παλαιογραφικές ικανότητες του Πολίτη, καθώς και τη βαθύτατη γνωριμία του με το σολωμικό έργο. Στη συνέχεια ο Πολίτης ετοίμαζε πλήρη «φιλολογική» έκδοση του σολωμικού έργου, την οποία δυστυχώς δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει.

Η έκδοση των *Αυτόγραφων έργων* έχει διευκολύνει αφάνταστα το έργο μεταγενέστερων επιστημόνων, οι οποίοι μπορούν να εκμεταλλευτούν το πλούσιο υλικό που περιέχουν χωρίς την ανάγκη να προστρέχουν στα ίδια τα χειρόγραφα. Ωστόσο, οι εκδότες των χρηστικών εκδόσεων δεν έχουν εκμεταλλευτεί όσο θα έπρεπε τον θησαυρό των *Αυτόγραφων έργων*. Ακόμη και στις επανεκδόσεις των σολωμικών ποιημάτων από τον Πολίτη το κείμενο έμεινε (και εξακολουθεί να μένει) αδιόρθωτο. Είναι λυπηρό το ότι ο Πολίτης δεν χρησιμοποίησε τη βαθιά του γνώση και πείρα των χειρογράφων για να επανορθώσει τα λάθη και τις διαστρεβλώσεις που οφείλονται στον Πολυλά, ούτε και ορισμένα λάθη που είχε κάνει ο ίδιος στις παραλλαγές που προσέθεσε στην έκδοσή του από τα χειρόγραφα.

Ο Γ. Ν. Παπανικολάου, στην έκδοση του ελληνόγλωσσου έργου του Σολωμού η οποία κυκλοφόρησε το 1986⁶, αναπαράγει κι αυτός την έκδοση του Πολυλά. Όπως δηλώνει όμως στην εισαγωγή του (σ. 10) ο Παπανικολάου, προσπάθησε να αποκαταστήσει το κείμενο σύμφωνα με τη μορφή των χειρογράφων. Μολαταύτα, η αποκατάσταση που επιχειρεί είναι σποραδική. Στην έκδοση του κυρίως κειμένου του Πολυλά ο Παπανικολάου αφήνει αδιόρθωτες πολλές από τις παρεμβάσεις του κερκυραίου εκδότη· ο επιλεκτικός χαρακτήρας των διορθώσεων του Παπανικολάου φαίνεται καθαρά από το πεζό κείμενο στην πρώτη ενότητα του Α΄ Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, όπου ο εκδότης αναπαράγει αυτούσια την εκδοχή του Πολυλά, αφήνοντας αδιόρθωτες και τις έξι παρεμβάσεις του τελευταίου. Όσο για τις «παραλλαγές» των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* που επισυνάπτει στο σχετικό παράρτημα της έκδοσής του (σ. 720-732), ο Παπανικολάου τις τυπώνει όπως εμφανίζονται στην έκδοση Πολίτη (συνήθως – αλλά όχι πάντα – χωρίς να τις διορθώσει σύμ-

5. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα*, επιμ. Λ. Πολίτης, Θεσσαλονίκη 1964 (= AE).

6. Γ. Ν. Παπανικολάου, *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τ. 1: *Το ελληνόγλωσσο έργο του*, Αθήνα 1986.

φωνα με τα χειρόγραφα), προσθέτοντας απλώς μερικές νέες παραλλαγές μετά από κάθε ομάδα. Διάσπαρτες ανάμεσα στις παραλλαγές βρίσκονται και οι ρητές ενδείξεις των διορθώσεων που ενσωμάτωσε στη δική του έκδοση του κυρίως κειμένου.

Ο Σ. Αλεξίου, στην έκδοσή του που κυκλοφόρησε 30 ολόκληρα χρόνια μετά την κυκλοφορία των *Αυτόγραφων έργων*, παραλείπει μεγάλο μέρος του υλικού που εξέδωσε ο Πολυλάς (ιδίως στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*), συμπεριλαμβανομένων και όλων των πολυλαϊκών «παραλλαγών». Ο Αλεξίου άλλαξε επιτυχώς τη σειρά ορισμένων ενοτήτων στο Β' Σχεδιάγραμμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*⁷, αλλά έκανε ελάχιστες διορθωτικές επεμβάσεις στο κείμενο των σολωμικών έργων όπως μας παραδόθηκε από τον Πολυλά, ακόμη και εκεί όπου άλλοι επιστήμονες έχουν ήδη παρουσιάσει διορθωμένο κείμενο ορισμένων ποιημάτων· αναφέρομαι, π.χ., στο διορθωμένο κείμενο του «Κρητικού», βασισμένο στα χειρόγραφα, που δημοσίευσε η Λ. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου⁸ αλλά που δεν το εκμεταλλεύτηκε επαρκώς ο Αλεξίου. Περιέργως ο Αλεξίου ήταν πιο προσεκτικός στη γραφή των στίχων που παραθέτει στη χρησιμότερη εισαγωγή του στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* (όπου ορισμένοι από τους στίχους απαλλάσσονται σιωπηρά από τις παρεμβάσεις του Πολυλά) παρά στο κολοβωμένο κείμενο της έκδοσης του ίδιου ποιήματος. Με λίγες εξαιρέσεις, οι μόνες λεπτομερείς αλλαγές που έκανε ο Αλεξίου στην πολυλαϊκή εκδοχή των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* είναι οι εξής: εκσυγχρόνισε την ορθογραφία (γράφει, π.χ., τους τύπους της υποτακτικής με -ει αντί -η [πεθάνει, όχι πεθάνη] και χωρίζει την αντωνυμία από το ρήμα [γράφει, π.χ., μου 'γινες αντί μούγινες])· έγραψε με πεζά στοιχεία τα αρχικά γράμματα στους στίχους των οποίων η αρχή δεν συμπίπτει με την αρχή μιας πρότασης· και χρησιμοποίησε τη στίξη, συμπεριλαμβανομένων και των εισαγωγικών, με τέτοιο τρόπο ώστε να αντιστοιχεί πιο πιστά στη συντακτική δομή και στο νόημα.

7. Διονύσιος Σολωμός, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα 1994. Οι επεμβάσεις που έκανε ο Αλεξίου στη σειρά του υλικού, ιδιαίτερα στις ενότητες Β6 και Β7, είναι αρκετά πειστικές από νοηματική άποψη, αν και γίνεται φανερό από τα χφ (ΑΕ 414-415, 421, 479) ότι ο Σολωμός αμφιταλαντευόταν ως προς τη σειρά των επεισοδίων αυτών. Για τις αλλαγές που έκανε ο Αλεξίου στη σειρά των ενοτήτων και στίχων βλ. έκδοσή του, σσ. 251-252. Στον σχολιασμό των ενοτήτων Β9 και 10 στην εισαγωγή του (σ. 241, σημ. 19), ο Αλεξίου συμφωνεί (δικαίως) με τη γνώμη του Σπαταλά ότι η σειρά των ενοτήτων αυτών θα έπρεπε να αντιστραφεί· στην έκδοσή του όμως τυπώνει μόνο την ενότητα 9, ενώ παραλείπει τη 10.

8. Λ. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, *Ο «Κρητικός» του Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Νέα έκδοση του ποιήματος*, Θεσσαλονίκη 1978· η νέα έκδοση καλύπτει τις σσ. 131-137. Την εργασία της Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου την αναφέρει ο Αλεξίου μόνο μία φορά (ό.π. [σημ. 7], σ. 219), για να επισημάνει ένα λάθος της.

Έτσι οι παρεμβάσεις του Πολυλά έχουν διαιωνισθεί, όχι μόνο στις χρηστικές εκδόσεις, αλλά και στις μελοποιήσεις των σολωμικών ποιημάτων, όπως οι *Ελεύθεροι πολιορκημένοι* του Γιάννη Μαρκόπουλου – ακόμη κι εκεί όπου η ανάγνωση αντιβαίνει στην κοινή λογική, όπως στην περίπτωση των *ΕΠ Β35.2*. Δεν αποκλείεται βέβαια μερικές από τις παρεμβάσεις που έκανε ο Πολυλάς να βασίστηκαν στην ανάμνησή του από απαγγελίες του Σολωμού· εκεί όμως όπου η εκδοχή που παρέχει το χειρόγραφο δίνει ένα νόημα ενώ η εκδοχή του Πολυλά δεν το δίνει, θα ήταν παράλογο να υιοθετούσαμε τη δεύτερη. Από τους σολωμιστές που δημοσίευσαν «χρηστικές εκδόσεις» σολωμικών έργων, μόνο η Ελένη Τσαντσάνογλου, στην έκδοση της «*Γυναίκας της Ζάκυθος*» που κυκλοφόρησε το 1993, έχει σεβαστεί απόλυτα τα περιεχόμενα των αυτογράφων του ποιητή⁹.

Πριν από 30 χρόνια ο Μ. Κ. Χατζηγιακουμής προσέφερε πολύτιμη συμβολή στη μελέτη των παρεμβάσεων που έκανε ο Πολυλάς στο κείμενο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*. Οι παρατηρήσεις του είναι διαφωτιστικές· ο ίδιος όμως ομολογεί ότι βασίζονται σε «πρόχειρη έρευνα»¹⁰.

Για την προετοιμασία του παρόντος άρθρου έχω κάνει αντιπαραβολή ολόκληρου του κειμένου των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, όπως εκδίδεται από τους Πολυλά και Πολίτη, με το κείμενο όπως μας παραδίδεται από τα χειρόγραφα. Προσπάθησα να εντοπίσω στα χειρόγραφα κάθε στίχο της έκδοσης Πολυλά/Πολίτη, συμπεριλαμβανομένων και των «παραλλαγών»¹¹. Μ' αυτόν τον τρόπο μπόρεσα να επισημάνω (α) το υλικό της έκδοσης Πολυλά/Πολίτη που λείπει από τα χειρόγραφα· (β) το υλικό που βρίσκεται στα χειρόγραφα αλλά όχι στην έκδοση Πολυλά/Πολίτη· και (γ) τα σημεία όπου η γραφή της έκδοσης Πολυλά/Πολίτη αποκλίνει από τη γραφή των χειρογράφων. Στη χρηστική έκδοση που εξέδωσα πρόσφατα (πρωτότυπο κείμενο με αγγλική μετάφραση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* από τον Peter Thompson¹²) παρουσίασα το κείμενο του Πολυλά (χωρίς τις «παραλλαγές»), διορθωμένο όμως σύμφωνα με τις γραφές των χειρογράφων· η αποκατάσταση του «πρωτότυπου» κειμένου συνεπαγόταν και τον εντοπισμό και τη δημοσίευση του ιταλόγλωσσου πεζού υλι-

9. Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, επιμ. Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993.

10. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, «Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα», *Παρνασσός* 11 (1969) 211.

11. Ευχαριστώ κι από αυτή τη θέση τη Μάρθα Πασχαλίδου και την Ελίνα Τσαλίκογλου για τη βοήθειά τους στον εντοπισμό μέρους του υλικού των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* στα *Αυτόγραφα έργα*.

12. Dionysios Solomos, *The Free Besieged and other poems*, Beeston 2000.

κού που δημοσίευσε ο Πολυλάς σε δική του ελληνική μετάφραση. Στο παρόν άρθρο έχω δυο σκοπούς: (α) να επισημάνω τα σημεία όπου η έκδοση Πολυλά/Πολίτη αποκλίνει από τα χειρόγραφα, και (β) να προτείνω τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να γίνει νέα χρηστική έκδοση των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* με βάση την έκδοση Πολυλά/Πολίτη αλλά με ορισμένες διορθώσεις και άλλες βελτιώσεις.

Η λεπτομερής εξέταση των χειρογράφων των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* με πείθει ότι είναι πολύ πιθανόν όλα τα χειρόγραφα που διέθετε ο Πολυλάς να έχουν εκδοθεί από τον Πολίτη στα *Αυτόγραφα έργα*: δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη ότι χάθηκε έστω και μία σελίδα των χειρογράφων των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* που ήταν διαθέσιμα την εποχή που εκδόθηκαν από τον Πολυλά. Ο τελευταίος δηλώνει ότι μερικούς στίχους τούς παραθέτει εκ μνήμης («από το στόμα του ποιητή»), ενώ στην πραγματικότητα ορισμένοι από τους στίχους αυτούς υπάρχουν στα χειρόγραφα. Είναι αλήθεια ότι η έκδοση Πολυλά περιέχει και έναν πολύ μικρό αριθμό στίχων (επτά τον αριθμό· βλ. παρακάτω, 3.2) που ούτε υπάρχουν στα αυτόγραφα, ούτε δηλώνει ο εκδότης ότι τους έχει «από το στόμα του ποιητή»: το πιθανότερο όμως είναι ότι τους θυμόταν κι αυτούς από τις απαγγελίες του Σολωμού, αλλά απλώς παρέλειψε να το δηλώσει. Στα υπάρχοντα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* βρίσκονται πάμπολλοι «στίχοι-άπαξ», στίχοι δηλαδή που εμφανίζονται μόνο μία φορά και χωρίς καμιά παραλλαγή· το περισσότερο υλικό που ο Πολυλάς τυπώνει στις ενότητες 14 κ.ε. του Β' Σχεδιάσματος, π.χ., εμφανίζεται σε μοναδική μορφή, χωρίς παραλλαγές. Από τους επτά στίχους που υπάρχουν στην έκδοση Πολυλά αλλά λείπουν από τα αυτόγραφα, μόνο οι τέσσερις είναι «στίχοι-άπαξ». Αν υπήρχαν χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* που είχε χρησιμοποιήσει ο Πολυλάς αλλά ύστερα χάθηκαν, η έκδοσή του θα περιείχε πολύ περισσότερο υλικό, που ωστόσο δεν έχει αφήσει ίχνος παραλλαγής στα χειρόγραφα που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας.

Σε μια μελλοντική χρηστική έκδοση θα μπορούσαμε να δεχτούμε τον «αρχιτεκτονημένο»¹³ δομικό σκελετό που κατασκεύασε ο Πολυλάς – έστω και με ορισμένες αλλαγές στη σειρά των ενότητων, όπως έκανε ο Αλεξίου – αλλά διορθώνοντας τα επιμέρους λάθη του. Αντίθετα, ο Αλεξίου, όπως είπα πιο πάνω, δέχτηκε ορισμένες ενότητες της έκδοσης Πολυλά και απέρριψε άλλες, χωρίς όμως (με ελάχιστες εξαιρέσεις) να προβεί σε διορθώσεις.

Ο Πολυλάς πίστευε προφανώς ότι ήξερε καλύτερα ελληνικά από τον

13. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Χατζηγιακουμή, ό.π., σ. 214.

Σολωμό. Οι παρεμβάσεις του αφορούν όχι μόνο την ορθογραφία (τέτοιες διορθώσεις είναι απόλυτα θεμιτές, εφόσον ο Σολωμός δεν ενδιαφερόταν για την ορθογραφία και έγραφε συνήθως «φωνητικά» αλλά χωρίς κανένα σύστημα) αλλά και τη σύνταξη, τη μορφολογία, τη φωνολογία, τη σιτουαργία, τη χρήση της έκθλιψης και της συνίζησης, και τη στίξη. Είναι αλήθεια ότι ο Σολωμός δεν ήταν πάντα συνεπής στη γλωσσική του πρακτική, σε πολλές όμως περιπτώσεις φαίνεται ότι οι παρεμβάσεις του Πολυλά οφείλονταν λιγότερο σε προσπάθεια γλωσσικής ενοποίησης και περισσότερο σε επιθυμία διόρθωσης εκεί όπου η σολωμική ιδιόλεκτος διέφερε απλώς από τη δική του.

Στις ενότητες που ακολουθούν, παρουσιάζω διάφορες όψεις των αποκλίσεων από τα χειρόγραφα, τις οποίες παρουσιάζει το κείμενο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη. Ξεκινώ με το σύστημα του «μοντάζ» που υιοθέτησε ο Πολυλάς στην έκδοσή του, και στη συνέχεια παρουσιάζω τις επιμέρους παρεμβάσεις του Πολυλά (και, σε μικρότερο βαθμό, του Πολίτη) στην έκδοσή του.

2. Το πολυλαϊκό μοντάζ

Είναι γνωστό ότι ελάχιστες από τις ενότητες των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* υπάρχουν σε προχωρημένη μορφή επεξεργασίας· οι στίχοι – είτε σε μικρές σειρές είτε μεμονωμένοι – βρίσκονται σκόρπιοι και ανάκατοι στις δεκάδες σελίδες των χειρογράφων. Ο Πολυλάς, ο οποίος είχε ακούσει επανειλημμένα τον Σολωμό να μιλάει για το ποίημά του, ήταν σε προνομιούχα θέση ώστε να καταλάβει τη δομή του έργου. Έτσι μπόρεσε και εντόπισε τα διάφορα κομμάτια κάθε ενότητας, τα οποία συγκέντρωσε και συγκόλλησε σε ένα σύνολο, με τη βοήθεια του ιταλόγλωσσου πεζού υλικού, αποσπάσματα από το οποίο μετέφρασε και δημοσίευσε στις σχετικές ενότητες. (Την ίδια εργασία κατάταξης και συγκόλλησης έκανε και με τη σειρά των ενοτήτων, αλλά η εργασία αυτή δεν θα μας απασχολήσει εδώ.)

Το έργο του Πολυλά έχει σημαντικές ομοιότητες με το κινηματογραφικό μοντάζ, ο ορισμός του οποίου στο *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη και συνεργατών ταιριάζει ιδιαίτερα σε αυτή την περίπτωση. Παραθέτω τον ορισμό:

η τεχνική και η διαδικασία με την οποία οι σκηνές ενός κινηματογραφικού ή τηλεοπτικού έργου, που αρχικά είχαν γυριστεί τμηματικά και χωρίς τη σειρά που είχαν στο σενάριο, τοποθετούνται σε νέα σειρά (συνδεσμολογία των πλάνων), που αποσκοπεί σε συγκεκριμένη χωροχρονική ακολουθία και υφίστανται εκ νέου επεξεργασία, ώστε να αποτελέσουν το τελικό φιλμ που θα προβληθεί (σύμφωνα με την καλλιτεχνική αντίληψη του σκηνοθέτη ή τις επιθυμίες του παραγωγού).

Η διαφορά με τους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* είναι ότι το σενάριο ήταν πάντα μεταβλητό· συχνά ο Σολωμός άλλαζε γνώμη όσον αφορά τη σειρά των επεισοδίων. Αλλά, όπως και στην περίπτωση μιας ταινίας, ο δημιουργός των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* δούλεψε τμηματικά και σε ασυμφωνία με τη χρονική σειρά των γεγονότων. Ο σκηνοθέτης Πολυλάς επεξεργάστηκε το κείμενο και το παρουσίασε σύμφωνα με τις απαιτήσεις του παραγωγού, ο οποίος σ' αυτή την περίπτωση ήταν το αναγνωστικό κοινό της εποχής του, το «μέγα Πανελλήνιον» που απαιτούσε έναν εθνικό ποιητή.

Το Λεξικό Μπαμπινιώτη προχωρεί και σε άλλον ορισμό του μοντάζ – με αναφορά στη φωτογραφία – ο οποίος μπορεί κι αυτός να μας χρησιμεύσει:

ο συνδυασμός δύο ή περισσότερων διαφορετικών φωτογραφιών, έτσι ώστε να αποτελούν ενιαία σύνθεση, δηλ. να δίνεται η εντύπωση πως πρόκειται για μία και μόνη φωτογραφία.

Ο Πολυλάς μεταχειριζόταν τις ξεχωριστές παραλλαγές των στίχων του Σολωμού σαν να ανήκαν σε διαφορετικά χειρόγραφα του ίδιου έργου. Αντίθετα όμως από τον εκδότη αρχαίου κειμένου, ο οποίος προσπαθεί να αποκαταστήσει το αρχικό κείμενο από το οποίο αποκλίνουν λίγο ως πολύ οι διάφορες χειρόγραφες μορφές, ο Πολυλάς προσπάθησε να κατασκευάσει ένα τελικό κείμενο προς το οποίο συγκλίνουν οι διάφορες παραλλαγές. Σ' αυτό το τελικό κείμενο πίστευε ο Πολυλάς (όπως αργότερα και ο Αλεξίου) ότι ο Σολωμός θα κατέληγε, εάν είχε συνεχίσει την επεξεργασία του σχετικού υλικού.

Αρχίζω με παραδείγματα του «κινηματογραφικού» μοντάζ (όπου γίνεται συγκόλληση στίχων από διάφορες σελίδες των χειρογράφων για να δημιουργηθεί η εντύπωση μιας ενιαίας ενότητας αποτελούμενης από καταταγμένη με λογικό τρόπο σειρά στίχων), και έπειτα προχωρώ στο «φωτογραφικό» μοντάζ (όπου γίνεται συγχώνευση δύο ή περισσότερων παραλλαγών του ίδιου στίχου).

Σημ.: Στο άρθρο αυτό παραπέμπω στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη με τους αριθμούς ενότητων και στίχων οι οποίοι χρησιμοποιούνται στην έκδοση Πολίτη: τα Α', Β', Γ' αναφέρονται στα τρία σχεδιάσματα. Η ένδειξη ΑΕ με αριθμό σελίδας, στήλης και αράδας, αναφέρεται στην ανάγνωση του σχετικού υλικού από τον Λίνο Πολίτη στον Β' τόμο των *Αυτόγραφων έργων*. Για όλα τα παραθέματα χρησιμοποιώ τη σημερινή ορθογραφία και το μονοτονικό σύστημα, διατηρώ όμως τη στίξη, τη χρήση κεφαλαίων και την κατάταξη στίχων του ίδιου του Σολωμού. Το υλικό που είναι γραμμένο με μικρότερα γράμματα αποτελεί δεύτερες σκέψεις του ποιητή.

2.1. Συγκόλληση στίχων

Ο Χατζηγιακουμής μάς έχει ήδη δώσει ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο Πολυλάς συνάθροισε μεμονωμένους στίχους και σειρές στίχων από διάφορες σελίδες των σολωμικών αυτογράφων για να συγκροτήσει την ενότητα Β2 των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*¹⁴. Ο κερκυραίος εκδότης επανέλαβε την πρακτική αυτή και στις περισσότερες άλλες ενότητες του ποιήματος. Περιορίζομαι εδώ να παραθέσω δυο παραδείγματα όπου ο Πολυλάς επιχείρησε τη συγκόλληση στίχων σε μικρότερη κλίμακα:

Β1.2 παρ. 7-8 *πολύ καιρό το βάσταξα μες στην πανέρμη αγκάλη,
εφθόνεσα πουλί μικρό που 'βρε σπυρί κι ελάλει.
ΑΕ 427.3-4*

*το βάσταξα πολύ καιρό μέσα στην έρμη αγκάλη,
κι εφθόνεσα μικρό πουλί που 'βρε σπυρί κι ελάλει.
ΑΕ 430 Α8-9*

Πολυλάς: *«Πολύν καιρό το βάσταξα μέσα στην έρμη αγκάλη,
Κι εφθόνεσα μικρό πουλί, που 'βρε σπυρί κι' ελάλει.»*

Όπως είναι φανερό, ο Πολυλάς πήρε το πρώτο ημιστίχιο από τα ΑΕ 427.3 και το δεύτερο ημιστίχιο και τον δεύτερο στίχο από τα ΑΕ 430 Α8-9.

Γ5.6-9: ο Πολυλάς γράφει:

*Και τώρα δα, τ' αράθυμο πάτημ' αργοπορώντας,
Κατά το κάστρο το μικρό πάλι κοιτά, και σφίγγει,
Σφίγγει στενά τη σπάθη του στο λαβωμένο στήθος,
Π' αγρίκα μέσα την καρδιά μεγάλη και τη θλίψη.*

Από τις τρεις γραφές (ΑΕ 445, 448, 456) ο Πολυλάς υιοθέτησε τους τρεις πρώτους στίχους από τη δεύτερη γραφή αλλά τον τελευταίο στίχο από την πρώτη γραφή· ίσως να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, καθώς η υποσελίδια παραλλαγή στη σελ. 242 της έκδοσης Πολίτη (Γ5.6, παρ. 4) είναι πανομοιότυπη με τον Γ5.9 που μόλις παρέθεσα. Ο Αλεξίου αντικατέστησε ορθά τον στίχο αυτό του Πολυλά με τον στίχο της δεύτερης και της τρίτης γραφής (με διαφορετική σειρά των λέξεων: *που μέσ' αγρίκα*), όπως βρίσκεται στα ΑΕ 448.23 και 456 Α8. Ο Αλεξίου διόρθωσε επίσης το *σπάθη* του Πολυλά σε *σπάθα* και το *πάλι* σε *πάλε*· αυτή είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου ο Αλεξίου έχει διορθώσει παρανόηση του Πολυλά στο κείμενο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*.

14. Χατζηγιακουμής, ό.π., σ. 214 κ.ε.

2.2. Συγχώνευση στίχων

B2.2 *ὅσ' ἀνθια βγαίνουσι και καρποὶ τὸς' ἄρματα σε κλειούνε* AE 408 B9

(στην αρχή του στίχου ο Πολυλάς προσθέτει το *κι* από τα AE 409 A12: *κι ὅσ' ἀνθια θρέφει ὄσους καρπούς, τὸς' ἄρματα σε κλειούνε*)

ἐκδ. Πολίτη, σ. 216, παρ. 2 (B3) *κινούντ' ἀνάκατα και ακούν μιαν που της μοιάζει* AE 410 A29α

(ο Πολυλάς ορθῶς γράφει μιαν ἄλλη, προσθέτοντας το ἄλλη από τα AE 410 A37)

B3.9-10, παρ. 6 *λογιῶν πλημμύρισαν ηχοὶ τον ξάστερον αέρα.* AE 435 B6
(διορθωμένο σε *πλημμύρα ηχοὶ τρικύμισαν*)

Λογιῶν ηχοὶ πλημμύρισαν τον καθαρὸν αέρα AE 438.5κ

(Πολυλάς: *Λογιῶν ηχοὶ πλημμύρισαν τον ξάστερον αέρα.*)

B6.21 *σ' εχθρούς πολλούς, πολλ' ἄξιους, πολλά φαρμακισμένους*
AE 420 A8, 421 B20

και ο' χθρός χορτάτος, ἄξιος, πολὺς φαρμακωμένος AE 403 B17

(ο Πολυλάς παίρνει τον στίχο ὅπως μας παραδίδεται σε αρκετά προχωρημένη γραφή της σχετικής ενότητας στις σ. 420 και 421, ἀλλὰ αντικαθιστά το *φαρμακισμένους* με το *φαρμακωμένους*, το οποίο παίρνει ἀπὸ ἓνα μεμονωμένο στίχο σε πρόχειρη γραφή)

B9.5 *στα μάτια και στο πρόσωπο δείχνουν οι στοχασμοὶ τους*
AE 401 A32

στα μάτια και το πρόσωπο φαίνονται οι λογισμοὶ τους AE 402 A24

(Πολυλάς: *Στα μάτια και στο πρόσωπο φαίνοντ' οι στοχασμοὶ τους.*)

B23, παρ. 2-4

εχόρταινε

και ἐπότιζε τη χτίση.

κρυφαναβρύζει τρίςβαθο

και πλημμυρίζει η

τρίςβαθο εκρυφανάβρυζε και εγ(ι)όμοζε τη χτίση.

AE 422 Γ11-13

(Πολυλάς *Τρίςβαθο εκρυφανάβρυζε και ἐπότιζε τη Χτίση.*

Κρυφαναβρύζει τρίςβαθο, και πλημμυρίζ' η Χτίση.

Κρυφαναβρύζει τρίςβαθο και εχόρταινε τη Χτίση.)

Γ2.7 και 20 *ξάφνου σκιρτούν - - - τα πέλαγα και οι βράχοι.* AE 451.3

σφοδρά σκιρθούν οι ακρογιαλιές, τα πέλαγα και οι βράχοι

AE 435 B16.

(ο Πολυλάς παίρνει τη φράση *οι ακρογιαλιές* ἀπὸ τη δεύτερη εκδοχή)

Γ3-4, παρ. 5 *τες κορασιές να τραγουδούν και τα ΑΕ 449.18*
(ο Πολυλάς συμπληρώνει τον στίχο από τα ΑΕ 447.25 [Γ3.3])

Γ6.7: Η εκδοχή που υιοθέτησε ο Πολυλάς (*Και παίρνουνε το μόσχο της, κι αφήνουν τη δροσιά τους*) αποτελεί συγχώνευση του ΑΕ 463.9α (*και παίρνουνε το κόσκο [sic] του [sic] κι αφήνουν τη δροσιά τους*) με διάφορες παραλλαγές που έχουν το μόσχο της αλλά διαφέρουν σε άλλες λεπτομέρειες.

2.3. Ιταλικό υλικό των ΕΠ Β' που μετέφρασε ο Πολυλάς

Το μοντάζ που έκανε ο Πολυλάς φαίνεται ακόμη πιο καθαρά στην περίπτωση του πεζού ιταλικού υλικού που μετέφρασε και ενέταξε, τυπωμένο με κανονικά στοιχεία, στο Β' Σχεδιάγραμμα των Ελεύθερων πολιορκισμένων στην έκδοση Πολίτη ανατυπώνεται αυτούσιο. Παίρνω ως παράδειγμα το ιταλικό υλικό που χρησιμοποίησε ο Πολυλάς στην ενότητα Β7¹⁵. Τα πεζά κομμάτια που εξέδωσε ο Πολυλάς τα παρουσιάζω ένα ένα, πρώτα στην ελληνική μετάφραση του Πολυλά και μετά στο πρωτότυπο (σημειώνω ότι καμιά φορά ο Σολωμός πετάει ελληνικές φράσεις μέσα στο ιταλόγλωσσο υλικό). Στη μετάφραση βάζω σε γωνιώδεις αγκύλες () το υλικό που δεν βρίσκεται στα χειρόγραφα και το προσέθεσε ο Πολυλάς. Στο πρωτότυπο οι μύστακες { } δηλώνουν τα σημεία όπου ο Πολυλάς παραλείπει κάτι προσθέτω στο τέλος κάθε φράσης τη σχετική παραπομπή στα ΑΕ. Για τη διευκόλυνση της ανάγνωσης, αριθμώ τα κομμάτια της μετάφρασης Πολυλά, που τα τυπώνω με τη σημερινή ορθογραφία:

1. Εφοβήθηκα κάποτε μη δειλιάσουν, και τες επαράτηρησα αδιάκοπα,

Qualche volta passò per la mia mente che le donne vacillassero. [ΑΕ 414.4] *Non le perdei di vista un momento* μίαν ώρα [ΑΕ 413 Α5]

2. Απόψε, ενώ είχαν τα παράθυρα ανοιχτά για τη δροσιά, μία απ' αυτές, η νεότερη, επήγε να τα κλείσει, αλλά μία άλλη της είπε: «Όχι, παιδί μου· άφησε να 'μπει η μυρωδιά από τα φαγητά· είναι χρεία να συνηθίσουμε·

{...} *questa notte* [ΑΕ 417 Α2] *erano aperte le finestre per il fresco* {...}.
Una di esse {...} [ΑΕ 417 Α9-13] {...} *la più giovine corse a chiudere* {...}.
Ma un'altra le disse: no figliuola lascia che entri l'odore dei cibi: è ben che ci auveziamo {...} [ΑΕ 403 Β8-12]

15. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Solomos, *The Free Besieged and other poems*, ό.π., σσ. 18-32.

3. Εμείς πρέπει να έχουμε υπομονή, αν και έρχονταν οι μυρωδιές¹⁶

Noi dobbiamo aver pazienza quand'anche venissero gli odori [AE 413 E1]

4. Κι έτσι λέγοντας εματάνοιξε το παράθυρο, και η πολλή μυρωδιά των αρωμάτων εχυνότουν μέσα, κι εγιόμισε το δωμάτιο. Και η πρώτη είπε· «Και το αεράκι μάς πολεμά.» – Μία άλλη έστεκε σιμά εις το ετοιμοθάνατο παιδί της,

e tornò ad aprire e l'odor forte di aromi entrava successivamente ed empiè tutta la stanza. e la prima disse anche il venticello ci¹⁷ fa contro. [AE 403 B12-15] *un'altra* [AE 417 A24] {...} *stava presso al letticcuiolo del figliuolo moribondo* [AE 417 A21-22]

5. Και άλλη είπε χαμογελώντας, να διηγηθεί καθεμία τ' όνειρό της,

sorridendo una propose che dovessero contare i loro sogni [AE 402 B26-7]

6. (Και μία είπε:) «Μου εφαινότουν ότι όλοι εμείς, άντρες και γυναίκες, παιδιά και γέροι, ήμαστε ποτάμια, ποια μικρά, ποια μεγάλα, κι ετρέχαμε ανάμεσα εις τόπους φωτεινούς, εις τόπους σκοτεινούς, σε λαγκάδια, σε γκρεμούς, απάνου κάτου, κι έπειτα εφθάναμε μαζί στη θάλασσα με πολλή ορμή,

{...} *a me che tutti noi uomini e donne fanciulli e vecchi pareva che fossimo fiumi di varie grandezze transcoτssimoτ per luoghi* {...} *luminosi – cupi – per valli per i dirupi su giù – giungessimo poi concordi al mare con impeto.* [AE 402 B34-9]

7. (Και μία δεύτερη είπε:) [δεν υπάρχει στα χειρόγραφα]

8. Και αφού όλες εδιηγήθησαν τα ονειράτά τους, (εκείνη που 'χε το παιδί ετοιμοθάνατο,) είπε· «Ιδές, και εις τα ονειράτά μας ομογνωμούμε, καθώς εις τη θέληση και εις όλα τ' άλλα έργα». Και όλες οι άλλες εσυμφώνησαν, κι ετριγύρισαν με αγάπη το παιδί της, που 'χε ξεψυχήσει.

Ιδού, αυτές οι γυναίκες φέρονται θαυμαστά· αυτές είναι μεγαλόψυχες, και λένε ότι μαθαίνουν από μας· (δε δειλιάζουν, μολονότι) τους

16. Προφανώς η άνω τελεία που εμφανίζεται στο τέλος αυτού του στίχου στη δεύτερη έκδοση του Πολίτη (1961) και στις μεταγενέστερες ανατυπώσεις είναι λανθασμένη· ίσως να πρόκειται για κόκκο σκόνης που μπήκε κατά λάθος στο τυπογραφικό μηχάνημα! Δεν υπάρχει πάντως στην πρώτη έκδοση Πολίτη (1948).

17. Στον Β' τόμο των Αυτόγραφων έργων ο Λ. Πολίτης διαβάζει λανθασμένα *si* (το οποίο δεν δίνει νόημα), ενώ ο Σολωμός έγραψε καθαρά *ci*.

επάρθηκε η ελπίδα που είχαν να γεννήσουν τέκνα για τη δόξα και για την ευτυχία. Εμείς λοιπόν μπορούμε να μάθουμε απ' αυτές, και να τες λατρεύουμε έως την ύστερη ώρα. – Πες μου και συ τώρα (γιατί) εχθές, ύστερ' από το συμβούλιο, ενώ εστεκόμαστε σιωπηλοί, απομακρύθηκες ταραγμένος·

E quando dissero tutte il loro sogno una soggiunse. Curioso anche nei sogni andiamo d'accordo, come nel resto della Volontà e dell'oprare. [AE 417 A27-31] E tutte l'altre assentirono e circondarono con amore il di lei figlio ch'era spirato.

Così queste donne si portano miracolosamente. Esse son buone e dicono che imparano da noi. {...} tolte di repente dal mondo che doveano procreare alla gloria ed alla felicità {...}. Ond'è giusto che noi dobbiamo imparare da esse, ed adorarle fino alla morte. [AE 417 B23-36] – Πες μου και συ τώρα – Jeri dopo il consiglio che stavamo taciturni all'improvviso tu ti sei allontanato commosso. [AE 414.8-10]

Από το παραπάνω υλικό φαίνεται καθαρά ο τρόπος με τον οποίο ο Πολυλάς συνέρραψε σκόρπιες φράσεις και προτάσεις από διάφορες σελίδες των χειρογράφων για να δημιουργηθεί η εντύπωση συνεχούς αφήγησης.

3. Υλικό των Ελεύθερων πολιορκισμένων που εμφανίζεται στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη αλλά λείπει από τα σολωμικά αυτόγραφα

Στο υλικό που βρήκε στα σολωμικά αυτόγραφα ο Πολυλάς, προσέθεσε και υλικό που πήρε από άλλες πηγές. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του υλικού ο Πολυλάς δηλώνει ότι το πήρε «από το στόμα του ποιητή». Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως «κολλάζ» αυτή την προσθήκη υλικού που δεν υπάρχει στα αυτόγραφα.

3.1. Υλικό για το οποίο ο Πολυλάς δηλώνει ότι το άκουσε «από το στόμα του ποιητή»

- | | |
|---|--|
| A1 | Τα μάτια μου δεν είδαν τόπον ενδοξότερον από τούτο το αλωνάκι. |
| B24.1
(ο B24.2 όμως υπάρχει στα AE 375 B5) | Κάνε σιμά κι είναι φιλές, κάνε βαριές και πέρα, |
| B37, παρ. | Οπού 'ν' ερμιά, και σκοτεινιά, και κατοικιά του χάρου. |
| B38 (το α' ημιστίχιο μόνο) | Πόφαγε κόκκαλο πολύ |
| Γ1.3 | Με λογισμό και μ' όνειρο, |
| Γ2.21-2 | Γέρος μακριά, π' απίθωσε στ' αγχίστρι τη ζωή του, |

- Γ5.3-5 *Το πέταξε, τ' αστόχησε, και περιτριγυρνώντας·
«Παιδί, στην πόρτα χαίρεσαι με τη βοή που στέρνεις·
Μπροστά, λαγέ, στον κυνηγό, κατακαμπίς καπνίζεις·
Γλάρε, στρειδόφλουντσα ξερνάς, αφρό, σαλιγκοκαύ-
κι.»*
(υπάρχει όμως η παραλλαγή παιδί, σ' μπασιά πώς χαίρεσαι με τη βοή που στέρνεις AE 456 A3)
- Γ6.1, 3 *Έστησ' ο Έρωτας χορό
Και μες στη σκία, που φούντωσε και κλει δροσιές και
μόσχους*
(το δεύτερο ημιστίχιο όμως του Γ6.1, καθώς και οι στίχοι 2 και 4, υπάρχουν στα AE: βλ. παρ. 13, 17-18, 22-23)
- Γ6.11-14 παρ. 7 *Που μέσα στον αγριόκρινο γλυκά 'χε ξενουχτήσει.
Γ11 Οπού 'δε σκίας παράδεισο, και τηνε χαιρετάει
Με του φτερού το σάλαγο και με κανέναν ήχο¹⁸,*
(το σχετικό υλικό υπάρχει στα ιταλικά· βλ. το πρωτότυπο κείμενο μαζί με ελληνική μετάφραση στην έκδοση Αλεξίου, σ. 263-4)
- Γ12.3-4 *Μ' αγαπημένα πράματα, και με σεμνά κρεβάτια,
Ακίνητες, αστέναχτες, δίχως να ρίξουν δάκρυ·*
(ο στ. 2 όμως υπάρχει στα AE 503.2, 7· πρβ. τα σεμνά κρεβάτια με το B10.3· η λέξη αστέναχτος (στ. 4) δεν απαντά αλλού στο σολωμικό έργο)
- Γ13.1-2 *Είν' έτοιμα στην άσπονδη πλημμύρα των αρμάτων
Δρόμο να σχίσουν τα σπαθιά, κι ελεύθεροι να μείνουν,*
(πρβ. B6.20 δρόμ' αστραφτά να σχίσω του(ς) σ' εχθρούς καλά θρεμμένους AE 421 A6, και Έτοιμ' είν' όλοι * * * ελεύθεροι να βγούνε AE 430 B2· η λέξη άσπονδος δεν απαντά αλλού)
- Γ14 *Τουφέκια τούρκικα σπαθιά!
Το ξεροκάλαμο περνά.*
(η λέξη ξεροκάλαμο δεν απαντά αλλού)

3.2. Άλλο υλικό

Από τους άλλους επτά στίχους της έκδοσης Πολυλά που δεν υπάρχουν στα αυτόγραφα, ο δεύτερος βρίσκεται σε αντίγραφο του Πολυλά από χειρόγραφο του Σολωμού¹⁹. Όσο για τους υπόλοιπους στίχους, σώζονται δυο ημιστίχια στα αυτόγραφα (τα βάζω σε ορθογώνιες παρενθέσεις []):

18. Ο Πολίτης παρέλειψε τη δήλωση του Πολυλά ότι ο τελευταίος είχε αυτό τον στίχο «από το στόμα του ποιητή»· βλ. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 281, και έκδ. Πολίτη, σ. 357.

19. Ο στίχος αυτός δημοσιεύεται από την Κ. Τικτοπούλου, «Ακαδημίας Αθηνών αρ. 66 (Ένα λανθάνον αυτόγραφο του Σολωμού)», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 1 (1989) 51.

για το πρώτο ημιστίχιο του Β37 βλ. παραπάνω, 3.1.

- B12 Τριάνταφυλλά 'ναι θεϊκά στην κόλαση πεσμένα.
 B21 Ανάξιε δούλε του Χριστού, κάτου τα γόνατά σου!
 B36 Πάντ' ανοιχτά, πάντ' άγρυπνα, τα μάτια της ψυχής μου.²⁰

(στον «Πόρφυρα» όμως υπάρχει η παραλλαγή ανοιχτά πάντα κι άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου ΑΕ 508 Α18)

B37 και του θανάτου σπίτι.

Γ6.7 παρ. 1 Και παίρνουνε το μόσχο της για τη δροσιά π' αφήνουν (υπάρχουν όμως διάφορες παραλλαγές· πρβ. και παραπάνω, 2.2)

Γ8.1-6, παρ. 4 Να τα 'χω δω, και να τα κλειω, [να τα κρατώ κλεισμένα] (υπάρχει όμως ο ελαττωματικός στίχος να τα 'χω δω, και να κλειω και τα κρατώ κλεισμένα ΑΕ 454.5)

Γ10.6, παρ. 2 [Στο περιβόλι της ψυχής] το μοσχοβολισμένο.

4. Χειρόγραφο υλικό που δεν υπάρχει στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη

Εδώ παρουσιάζω επιλογή από το υλικό των Αυτόγραφων έργων που δεν υπάρχει στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη. Από το άφθονο αυτό υλικό²¹ περιορίζομαι να παραθέσω τις περιπτώσεις όπου τα χειρόγραφα περιέχουν υλικό που είτε συμπληρώνει κάποιο χάσμα μέσα σε στίχο που εκδίδουν οι Πολυλάς και Πολίτης είτε προοριζόταν για το ταίρι ενός υπαρκτού στίχου, δηλ. για τον στίχο με τον οποίο ομοιοκαταληκτεί. Σε ορθογώνιες παρενθέσεις γράφεται το υλικό που βρίσκεται ήδη στις εκδόσεις. Κάθε αστερίσκος δείχνει ότι λείπει μια συλλαβή. Οι υπογραμμίσεις δηλώνουν υλικό που διαγράφηκε από τον ποιητή²².

- B3.1-2, παρ. 1-2 [σάλπιγγα βάρει γλήγορα!] ηχώ βαριά και βία· [sic]
 [τα μάγια κόψ' του τραγουδιού, μη κόψουν την ανδρεία.] ΑΕ 418 Β4-5
 Β6.11-12 [Έριξε χάμου τα χαρτιά με τ'ς²³ είδησες του κόσμου

20. Αυτός είναι ο στίχος που θαύμασε τόσο πολύ ο Βάρναλης· βλ. Αισθητικά - Κριτικά, τ. 2, Αθήνα 1958, σ. 189.

21. Το υλικό αυτό βλ. πρόχειρα στο Γ. Δάλλας, «Ελεύθεροι πολιορκημένοι»: μια συνανάγνωση του Β' Σχεδιάσματος με τα ιταλικά του περικείμενα», Πόρφυρας 95-96 (Ιούλ.-Σεπτ. 2000) 8-13.

22. Ο Παπανικολάου περιλαμβάνει στην έκδοσή του ένα μέρος του υλικού αυτού (π.χ., Β6.12, Β12.3, Β43.2), χωρίς να το δηλώσει ρητά.

23. Στις εκδόσεις του Σολωμού ο συντετμημένος αυτός τύπος του άρθρου θα έπρεπε να γράφεται πάντα τ'ς (αφού παραλείπεται το ι στη μέση), κι όχι τς όπως γράφουν οι Πολυ-

- η κορασιά τρεμάμενη] * * * * ομπρός μου AE 415 Γ7-8
 B6.14, παρ. 2 [πάψε, σκληρ' όνειρο, μη θες] †διπλά† [το νου μου
 κάτου] AE 421 B27
 (Πολίτης: γλυκ' όνειρο· στη σ. 356 της έκδοσής του γράφει «η ανάγνωση
 γλυκ' όχι εντελώς βέβαιη»· η ανάγνωση διπλά – ή δίπλα – (η λέξη δια-
 γράφηκε από τον Σολωμό) επικυρώνεται από την παραλλαγή 2 στη σ.
 237 της έκδοσης Πολίτη [βλ. παρακάτω])
 B7.5 μιν ώρα
 [για η δύναμη δεν είν' σ' αυτές ίσια με τ' άλλα δώρα]
 AE 413 A5-6
 B8.4 στη γη * * * * * * * * οι οφθαλμοί του
 [και συχνά του 'πε η τρίςβαθη κι αράθυμη ψυχή του.]
 AE 436 B1.2
 B12.3 [Λόγο, έργο, νόημα] * * * * * στον εαυτό του
 [από το πρώτο μίλημα στον αγγελοκρουμό του.] AE 403 B7-8
 B43.2 [σε βυθό πέφτει από βυθό ώσπου δεν ήταν άλλος.
 εκείθε εβγήκε ανίκητος] και * * και μεγάλος. AE 402 A9-10
 B45 και τέτοιο τέρας
 [τόσ' άστρα δεν εγνώριζε ο τρίςβαθος αιθέρας.]
 AE 419 A22-3²⁴
 B51 μονάχος
 [η δύναμή σου πέλαγο κι η θέλησή μου βράχος] AE 437 B8-9
 B52 σαν την αρκούδα τ' ουρανού
 [στον κόσμο τούτον χύνεται και σ' άλλους κόσμους φθάνει.]
 AE 437 Γ2
 (ίσως να αναφέρεται στο «αγιομύρος» της ενότητας B12)
 έκδ. Πολίτη, σ. 237, παρ. 2
 [«είμαι ψαράς· μερόνυχτα στ' αγκίστρι και στο δίχτυ]
 * * * * διπλά [το νου και] την [καρδιά μου ρίχτει] AE 421 A11
 [πρβ. Γ2.21]
 Γ6.1-4, παρ. 5 [στου ροδισμένου] βάτου [μες στον πυκνό κρυψιώνα]
 AE 467 B7
 (ο στίχος είναι ελλιπής)
 Γ6.5-9, παρ. 2 [πέφτουμε μες στην άβυσσο] που '(<ν') * * * γιομάτη
 AE 467 B10
 Γ10.5 κι έλα μόλεγαν όλοι·

λάς και Πολίτης, ούτε τσ' όπως γράφει ο Αλεξίου.

24. Για τη σημασία της λ. τέρας = θαύμα βλ. Γ. Βελουδής, «Της γλώσσας μας τα κάλλη: Για τη γλώσσα του Σολωμού», *Ελληνικά* 49 (1999) 344.

[κόψ' το νερό στη μάνα του μπάσ' το στο περιβόλι]

AE 479.20-21

(το υλικό αυτό ανήκει σαφώς στο Β' Σχεδιάσμα).

5. Λεπτομερείς αποκλίσεις από τα χειρόγραφα

Δίνω παρακάτω έναν κατάλογο με όσες αποκλίσεις από τα χειρόγραφα εμφανίζονται στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη και οφείλονται είτε σε παραναγνώσεις είτε σε «διορθώσεις».

Πριν προχωρήσω στην εξέταση των διαφόρων αλλαγών που έκανε ο Πολυλάς στο κείμενο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, θέλω να σχολιάσω τη «διόρθωση» που έκανε στον τίτλο του ποιήματος. Ο τίτλος *Οι ελευθεροι [sic] πολιορκισμένοι* εμφανίζεται μόνο μία φορά στα χειρόγραφα (AE 423.1)· ο Πολυλάς και όλοι οι άλλοι εκδότες (εκτός του Τωμαδάκη²⁵) γράφουν *πολιορκημένοι*. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση όπου ο Σολωμός έχει καταγράψει τον ελληνικό τίτλο ενός από τα ανέκδοτα έργα του. Ο τίτλος *Οι ελευθεροι πολιορκισμένοι* έχει γραφτεί με ασυνήθιστη φροντίδα και με μεγάλα γράμματα στη μέση της πρώτης σελίδας ενός από τα τετράδια που περιέχουν υλικό προορισμένο για το Β' Σχεδιάσμα του ποιήματος. Με την εξαίρεση του άτονου υ, ο τίτλος είναι ορθογραφημένος – άλλο στοιχείο σχεδόν πρωτοφανές για τα σολωμικά αυτόγραφα. Η σελίδα είναι λευκή εκτός από τον τίτλο και, από κάτω, ένα χωρίο παρμένο από γαλλική μετάφραση του Ωριγένη, το οποίο ο ποιητής προφανώς προόριζε για μόντο του ποιήματός του.

Όσο για τις αλλαγές που έκανε ο Πολυλάς στο πεζό κείμενο που δημοσιεύει στην αρχή της ενότητας Α1, τις έχει ήδη διορθώσει η Ελένη Τσαντσάνογλου στις εκδόσεις της της *Γυναίκας της Ζάκυθος*²⁶. Θα ήταν περιττό να επαναληφθούν οι διορθώσεις εδώ. Η πιο εξόφθαλμη αλλαγή αφορά πάλι τον τύπο *πολιορκισμένος*, τον οποίο συναντούμε πάλι στα AE 299.10-11: *πολιορκισμένους και πολιορκούμενους κι όλα τα έργα τους κι όλα τα πάντα, τα εκατασκέπαζε* (Πολυλάς: *εκατασκέπαζε όλα τα πάντα*). Φαίνεται ότι ο Πολυλάς, και μαζί του οι μεταγενέστεροι εκδότες, θεωρούσε τόσο σκανδαλώδες το ότι ο Σολωμός χρησιμοποίησε τους τύπους *πολιορκισμένους και πολιορκούμενους* ώστε έκρινε σκόπιμο να παραλείψει ολόκληρο το σχετικό χωρίο, μολονότι ο Σολωμός το

25. Διονύσιος Σολωμός, επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκης [Βασική Βιβλιοθήκη, 15], Αθήνα 1954, σσ. 125-150. Ο Τωμαδάκης δεν κάνει καμιά άλλη επέμβαση στο κείμενο του Πολυλά – παραλείπει μόνο μερικές παραλλαγές.

26. Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, ό.π., σ. 55-56, και Διονύσιος Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, επιμ. Ελένη Τσαντσάνογλου, Ηράκλειο 1991, σσ. 43-46.

έγραψε άλλες τέσσερις φορές (AE 278 B12-13, 280.28, 282 A2-4 και 422 A34-5). Οι τύποι πολιορκών και πολιορκούντες δεν υπήρχαν βέβαια στην ιδιόλεκτο του Σολωμού²⁷.

5.1. Συντάξεις

5.1.1. Σειρά των λέξεων

B6.16 πριν χάσουν *όλοι* τη ζωή, κι εγ' *όλη* την πνοή μου AE 421 A23

(η υπογραμμισμένη λέξη διαγράφηκε από τον Σολωμό)

(Πολυλάς: Πριν *όλοι* χάσουν τη ζωή, ...· ο Πολυλάς κατάλαβε σωστά ότι ο Σολωμός ήθελε να αντιστρέψει τη σειρά λόγω της διαφορούμενης γραφής *όλι* [= *όλοι* ή *όλη*;])

B8.4 και συχνά του 'πε η *τρίσβαθη* κι *αράθυμη* ψυχή του AE 436 B2

(Πολυλάς: Και συχνά του 'π' η *αράθυμη* και *τρίσβαθη* ψυχή του· πρόκειται μάλλον για παραδρομή εκ μέρους του Πολυλά)

Γ2.21-22, παρ. 1 *μακριά* ψαράς AE 451.5

(Πολυλάς: Ψαράς *μακριά*)

Γ2.26 *Αθάνατή* 'σαι, *που*, *βροντή*, ποτέ δεν ησυχάζεις;

(αυτή η – τόσο αδέξια – παραλλαγή δεν υπάρχει στα χειρόγραφα, ο στ. 11 όμως [*Αθάνατή* 'σαι, *που* ποτέ, *βροντή*...] εμφανίζεται έξι φορές· μάλλον πρόκειται για παραδρομή εκ μέρους του Πολυλά)

Γ8.9, παρ. 1 *καλές* πνοές, *παρηγοριά*, AE 448.24

(Πολυλάς: *Παρηγοριά καλές* πνοές.)

Γ8.9, παρ. 4 *γλυκές* πνοές *παρηγοριά* AE 474 B10

(Πολυλάς: *Παρηγοριά καλές* πνοές· ο Πολυλάς, ίσως εκ παραδρομής, επανέλαβε το πρώτο ημιστίχιο της παρ. 1, ενώ συμπεριέλαβε το σωστό ημιστίχιο ως παρ. 2)

Γ15 και παρ. 1 τ' *όρος* *κατάραχα* *βαρεί* AE 444.7 και 9

(Πολυλάς: *βαρεί* *κατάραχα*)

5.1.2. Διάφορες άλλες συντάξεις

B1.2 παρ. 2 η *μαύρη* η *μάνα* AE 407 B2 (Πολυλάς: η *μαύρη* *μάνα*)

27. Ο Γ. Βελουδής σχολιάζει διεξοδικά το ζήτημα των τύπων αυτών στο άρθρο του «Κριτικά, ερμηνευτικά και εκδοτικά ζητήματα στο Σολωμό», στον τόμο: *Μνήμη Ελένης Τσαντσανόγλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, ΑΠΘ, Τομέας ΜΝΕΣ, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1996 (επιμ. Χ. Καράογλου), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 164-165. Ο Αλεξίου (ό.π., σ. 234) υποστηρίζει ότι, αν παραδεχτούμε τον τύπο *πολιορκισμένος*, τότε πρέπει να παραδεχτούμε κι άλλους «εσφαλμένους» τύπους του Σολωμού, όπως το *σκιρθώ*. Ο παραλληλισμός όμως είναι παραπλανητικός, επειδή μπερδεύει τη μορφολογία με τη φωνολογία. Ο τύπος *σκιρθώ* είναι δείγμα φωνητικής «υπερδιόρθωσης» ή «υπερκαθαρισμού» και οφείλεται στην ύπαρξη διτυπιών όπως *θα 'ρτω - θα 'ρθω*.

- έκδ. Πολίτη, σ. 216, παρ. 10-11 (B3) η σάλπιγγα AE 418 Δ10 (Πολυλάς: Που σάλπιγγα)· που γρικούν AE 410 A10 (Πολυλάς: Και γρικούν)
 B3, παρ. 2 για δώ 'ναι AE 438 A2 (Πολυλάς: Εδώ 'ναι· το για είναι προφανώς αιτιολογικός σύνδεσμος [= διότι, όπως και στο B7.5])
 B3, παρ. 8 ηχοποντή AE 430 A13 (Πολυλάς: ηχοποντεί· η σωστή ανάλυση/ερμηνεία οφείλεται στον Χατζηγιακουμή²⁸)
 B6.1 αντίστροφα AE 421 A1, B2 (Πολυλάς: αντίστροφος)
 B6.19 έκραζαν AE 421 B18 (Πολυλάς: έκραξαν) (πρβ. έκραζ', παρ. 3)
 B6.21, παρ. 2 που στάθηκε AE 401 A20 (Πολυλάς: που στάθη με)
 B7.13, παρ. 1 κι εσπούδαξα AE 415.9 (Πολυλάς: Εσπούδαξα)
 B7.18-19 εχαμογέλασε πικρά κι ολούθε να κοιτάξει

ουν, μη στάξει.

κι ανεί πολύ τα βλέφαρα το δάκρυ να βαστάξουν. AE 415 B8-9
 (Πολυλάς: Εχαμογέλασε πικρά, κι ολούθενε κοιτάζει·

Κι ανεί πολύ τα βλέφαρα τα δάκρυα να βαστάξουν.)

(Ο Σολωμός έγραψε αρχικά βαστάξουν, αλλά στη συνέχεια πρόσεξε ότι δεν ομοιοκαταληκτεί με το κοιτάζει. Τότε έγραψε το ουν (δηλαδή κοιτάξουν, το οποίο ομοιοκαταληκτεί με το βαστάξουν) και το μη στάξει (το οποίο ομοιοκαταληκτεί με το κοιτάζει). Η συντακτική δομή του διστίχου με το μη στάξει δεν είναι απολύτως ικανοποιητική. Πάντως, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει το Λεξικό Σολωμού²⁹, ο Σολωμός χρησιμοποιεί το ολούθε 16 φορές, ποτέ όμως το ολούθενε.)

B8.5 κάμπους AE 404 A15 (Πολυλάς: κάμπου)

B10.2 ορκίζω σας AE 434 B22 (Πολυλάς: Ορκίζουν σε)

(ο Σολωμός ταλαντεύεται ανάμεσα σε έναν και περισσότερους άντρες: σας παρακαλούν B10.4, εκείνος αργούσε [ιταλικό πεζό]· πάντως το ρήμα είναι στο πρώτο ενικό πρόσωπο)

B10.3 τα κρεβάτια AE 434 B23 (Πολυλάς: στα κρεβάτια)

B10.6 κι όλες ... ομπρός τους AE 434 B12

(Πολυλάς: Όλες ...ομπρός του)

B12.6 ο πόνος της πλημμύρα AE 421 B39 (Πολυλάς: 'πλημμύρα· ο Χατζηγιακουμή³⁰ επισημαίνει σωστά ότι η τελευταία λέξη είναι ουσιαστικό κι όχι ρήμα)

B13.4 μ' εκείνη [= φούχτα] AE 425 B9 (Πολυλάς: μ' εκείνο [= χώμα])

B24.2 γιομόζουν AE 375 B5 (Πολυλάς: γιομόζαν)

28. Χατζηγιακουμής, ό.π., 222-225.

29. Ερατοσθένης Γ. Καφωμένος κ.ά., Λεξικό Σολωμού, Ιωάννινα 1983, σ. 240. Χωρίς το λεξικό αυτό η εργασία μου δεν θα μπορούσε να γίνει.

30. Χατζηγιακουμής, ό.π., 222-225. Ήδη ο Σπαταλάς είχε γράψει τη λέξη σωστά στην έκδοση που κυκλοφόρησε το 1936.

Γ6.1-4, παρ. 16: ο Πολυλάς προσθέτει ορθά Οπού στα ΑΕ 456 Α12
 Γ8.1 άγγελε, μόνε σ' όνειρο ΑΕ 454.1, 455.16, 19, 22, 27, 457 Γ1, 571 Α9
 (7 φορές, τις 5 φορές με θαυμαστικό μετά το άγγελε) (Πολυλάς: Άγγελε,
 μόνον στ' όνειρο)³¹
 Γ8.11-13, παρ. 10 δέν' αλαφρά στον ουρανό τη γη ΑΕ 468 Α1 (Πολυλάς:
 Δέν' ελαφρά τον ουρανό στη γη)
 Γ10.4, παρ. 1 και μου 'πε με χαμόγελο ΑΕ 453.22 (Πολυλάς: Μου 'πε με
 θείο χαμόγελο, όπως στο Γ10.4).

5.2. Λέξεις

Β2.5: π' ολονυχτίς ΑΕ 406 Β16 (Πολυλάς: Κι ολόλευκο· σε άλλα χωρία ο
 Σολωμός χρησιμοποιεί πάντα [8 φορές] τον τύπο οληνυχτίς· βλ. και πα-
 ρακάτω, 5.3.1)³²
 Β2.12, παρ. 3 χτίση ΑΕ 474 Α28 (Πολυλάς: φύση)
 Β3.5, παρ. 2 σκορπιέται ΑΕ 435 Β3, 438 Α5 (Πολυλάς: γρικιέται· η
 γραφή του Σολωμού είναι πιο λογική)
 Β3.7 ίσως περήφανη ΑΕ 441.5 (Πολυλάς: τχαρούμενη· η γραφή στη σε-
 λίδα αυτή είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστη· οι Πολίτης και Αλεξίου παρα-
 λείπουν τους οβελούς του Πολυλά, οι οποίοι δηλώνουν αβέβαιη ανά-
 γνωση)
 Β3.9-10, παρ. 4 καθαρόν διορθωμένο σε λαγ-ξαστ. ΑΕ 436 Α6 (Πολυλάς:
 ξάστερον)
 Β3.10 ελεύτερον ΑΕ 441.8 (Πολυλάς: ξάστερον)
 Β3.11-12, παρ. 4 βαρεί ΑΕ 404 Α4 (Πολυλάς: χύνει)
 Β5.7-8, παρ. 5 αράπικ' άτι ΑΕ 420 Β5 (Πολίτης: Αραπιάς άτι)
 Β6.9, παρ. 2 κοίταξα ολόγυρα γοργά ΑΕ 421 Β9· πρβ. παρ. 1 (Πολίτης:
 γλήγορα γοργά)
 Β6.13-14, παρ. 1 από μας σβημένη ΑΕ 421 Α39, Β12 (δηλ. έχει εξαφανι-
 στεί από κοντά μας· Πολίτης: από με σβημένη)
 Β6.15-16, παρ. 1 με το πιστό σπαθί μου ΑΕ 421 Α22 (Πολίτης: σωστό· ο
 στίχος διαγράφηκε από τον Σολωμό)
 Β10.9 σ' αυτήνης ΑΕ 434 Β15 (Πολυλάς: σ' εκείνες) (πρβ. Κρ. 19.10 μ'
 αυτήνη, αλλά και σα να 'χε σπλαχνικά ο θεός βρέξει ψωμί σ' εκείνες ΑΕ
 434 Α17)
 Β13.10 αιματοτοσακισμένα ΑΕ 416 Α6, 424.9, και στους «Στοχασμούς του

31. Ο Βελουδής, «Της γλώσσας μας τα κάλλη...», ό.π., 333-334, αναφέρεται στη
 «διόρθωση» του Πολυλά μόνε - μόνο, αλλά όχι και στην αλλαγή σ' όνειρο - στ' όνειρο.

32. Για την ερμηνεία του όλου χωρίου βλ. Χατζηγιακουμής, ό.π., 215-222. Όπως όμως
 επισημαίνει ο Αλεξίου (ό.π., σ. 250), το υποκείμενο του εσύσμιξε δεν είναι το βουνάκι πρό-
 βατα αλλά η θάλασσα.

ποιητή», έκδ. Πολίτη, σ. 209 (Πολυλάς: τα ματοκυλισμένα· η λέξη (αι)ματοκυλισμένος δεν μαρτυρείται στα χειρόγραφα, ενώ η λέξη (αι)ματοτοσακισμένος δεν υπάρχει στο μεσαιωνικό λεξικό του Κριαρά. Ο Πολυλάς έχει γράψει το άρθρο τα αντί της πρώτης συλλαβής αι- όχι μόνο από υπερβάλλοντα δημοτικισμό αλλά και για να αποφευχθεί μια δήθεν χασμωδία· πρβ. παρακάτω, 5.5.2)³³

B16, παρ. 1 με τη γλυκιά θωριά του ΑΕ 472 Α27 (Πολυλάς: θεικιά)

B28.1 για σένα ΑΕ 415 Δ1· πρβ. και Β28.2 (Πολυλάς: με σένα)

B35.2 στα βάθιτητις [sic] ΑΕ 427.14 (προφανώς ήθελε να γράψει στα βάθη της· ο Πολυλάς έγραψε στα βάθη τους)³⁴

Γ2.16-17 παρ. 2 τ' αγκίστρι (διορθ. από το δίχτυ) ΑΕ 449.11 (Πολυλάς: το δίχτυ)

Γ2.16-17, παρ. 7 θα πας ΑΕ 448.16 (Πολυλάς: να πας)

Γ3-4, παρ. 4 τα μάτια του ΑΕ 449.16 (ο Πολυλάς γράφει ορθώς τα μάτια τους)

Γ6.1-4, παρ. 9 σε γη σε κύμα σ' ουρανό ΑΕ 456 Α1 (ο Πολυλάς χαλαίει το τριμερές σχήμα γράφοντας Σε γη, σε κύμα, σε γιαλό,)

Γ15.2 ιδού ΑΕ 444.7 (Πολυλάς: ιδές).

5.3. Τύποι

Ο Σολωμός δεν ήταν ψυχαριστής *avant la lettre*. Η γλώσσα του, αν κριθεί με τους αυστηρούς κανόνες του κατοπινού δημοτικισμού, παρουσιάζει πολλές ασυνέπειες³⁵. Το ζήτημα για τον εκδότη είναι το εξής: πρέπει να εξομαλύνουμε τη μορφολογία της σολωμικής γλώσσας; Η δική μου απάντηση είναι αρνητική. Πρέπει να σεβαστούμε και την πολυτυπία που υπήρχε την εποχή του Σολωμού (όπως άλλωστε και στις μέρες μας) και την αμφιταλάντευση του ποιητή ανάμεσα στον έναν τύπο και στον άλλο.

5.3.1. Παραλλαγμένοι τύποι λέξεων

Ο Σολωμός δεν είναι πάντα συνεπής σ' αυτό το θέμα: γράφει, π.χ., *αέρα[ς]* ΑΕ 413 Γ7 (ΕΠ Β39), αλλά και *αγέρας* ΑΕ 413 Β11 (ΕΠ Β40), *πέλαγο* αλλά και *πέλαο* (βλ. τα σχετικά λήμματα του Λεξικού Σολωμού· σε

33. Στην εισαγωγή στους Ελεύθερους πολιορκισμένους (ό.π., σ. 242) ο Αλεξίου ισχυρίζεται ότι ακολουθεί το σχέδιο του Σολωμού (ΑΕ 403Β28-9) σύμφωνα με το οποίο η λ. *αματοτοσακισμένα* θα έμπαινε στο τέλος του έργου. Στην έκδοσή του όμως του ποιήματος (σ. 266) ο Αλεξίου γράφει, όπως κι ο Πολυλάς, τα *ματοκυλισμένα*.

34. Όπως παρατηρεί ο Χατζηγιακουμής, ό.π., 213, το λάθος του Πολυλά το είχε ήδη παρατηρήσει ο Σπαταλάς το 1923.

35. Δεν είναι αληθής ο ισχυρισμός του Χατζηγιακουμή (ό.π., 211) ότι «ο Σολωμός ακολουθεί πιστά (και συνήθως με συνέπεια) τους φωνητικούς κανόνες της δημοτικής».

κάθε περίπτωση ο Πολυλάς έχει αφήσει τους δύο τύπους όπως ήταν). Παραθέτω παρακάτω τις παρεμβάσεις των εκδόσεων Πολυλά και Πολίτη:

B3.5, παρ. 2 *άσβηστο* AE 435 B3, 438 A5 (Πολυλάς: *Άσβεστο*· ο Σολωμός ποτέ δεν χρησιμοποιεί τον λόγιο τύπο *άσβεστος*)

B6.9, παρ. 3 *γύρου* AE 420 B7 (αλλά και *γύρω* AE 419 A7α) (Πολίτης: *γύρω*)

B7.6 *απομονή* AE 405 Aα1, 417 A32 (Πολυλάς: *υπομονή*· ο τύπος *απομονή* και στην *Ερωφίλη* Δ454, 480, και στον *Ερωτόκριτο*, A771 και αλλού)

B9.2 *οληνοχτίς* AE 407 A16, 409 A5· πρβ. και Κρ. 22.31 AE 368 A20 (Πολυλάς: *Ολονοχτίς*· ο τύπος *οληνοχτίς* χρησιμοποιείται και στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*, όπου μένει άθικτος στις εκδόσεις Πολίτη και Αλεξίου· γενικά η χρήση του είναι πιο διαδεδομένη στη μεσαιωνική και πρώιμη νεοελληνική γραμματεία απ' ό,τι ο τύπος *ολονοχτίς*· μαρτυρείται στον *Ερωτόκριτο* [8 φορές], π.χ. στη φράση *ολημερνίς κι οληνοχτίς* E143, καθώς και στο ποίημα *Περί γέροντος* [πιθανώς επτανησιακής προέλευσης], στ. 141· αντιθέτως, ο Φοριέλ χρησιμοποιεί μόνο το *ολονοχτίς* A' 4, 78, 296³⁶)

B19.1 *γιος* AE 422 A44 (εξαιρετικά δυσανάγνωστο) (Πολυλάς: *υιός*)

B23 παρ. 1 *εγιόμοζε* AE 422 Γ12 (Πολυλάς: *εγιόμιζε*)

B59 *ατάραχτες* AE 415 Γ11 (Πολυλάς: *ατάραχες*) (πρβλ. *αδιατάρακτος*· ο Σολωμός γράφει *ατάραχτος* «Μπαίρον» AE 160.16, 222 A9, «Τρίχα» AE 336 B20, αλλά και *ατάραχος* ΕΠ Γ1.8 AE 447.5, 447.11α, 460.8, 463.19α, 467 A14, 15, 24).

Γ4.6 *εύμορφον* AE 447.18 (Πολυλάς: *όμορφον*)

Γ5.7 *πάλε* AE 448.21 (Πολυλάς: *πάλι*)

Γ5.8 & 7-8 παρ. 2 *σπάθα* AE 448.22 (Πολυλάς: *σπάθη*· ο Σολωμός γράφει πάντα *σπάθα*, όχι *σπάθη*)

Γ9.2 *άνθη* AE 454.15 (Πολυλάς: *άνθια*)

Γ10.6 *μοσκοαναθρεμμένο* AE 468 B6³⁷ (Πολυλάς: *μοσχανθρεμμένο*).

5.3.2. Κλιτική μορφολογία

Όπως ήδη σημείωσα, ο Σολωμός δεν ήταν πάντα συνεπής ως προς τη

36. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, 2 τ., Παρίσι 1823-1824. Για τους τύπους αυτούς βλ. και Βελουδής, «Της γλώσσας μας τα κάλλη...», ό.π., 333.

37. Για τον τύπο αυτό βλ. την πολύτιμη διατριβή του Σπύρου Αλ. Καββαδία, *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνογλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού, Ζάκυνθος 1987*, σ. 279, σημ. 142.

μορφολογία. Έτσι, π.χ., γράφει *στήθια, άνθια, αλλά και στήθη, άνθη*³⁸. Σημειώνω παρακάτω τις περιπτώσεις όπου ο Πολυλάς άλλαξε τους τύπους των λέξεων.

5.3.2.1 Ουσιαστικά

B2.10 *φύση* AE 418 B8, 427.25 (Φύση), 474 (Πολυλάς: φύσις)

B3.2 *γυναίκας* AE 418 B13 (Πολυλάς: Γυναικός)

B5.6 *ναύκληρες* AE 435 A10 (στίχος-άπαξ) (Πολυλάς: ναύκληροι) (η λέξη *ναύκληρος* – στον ενικό – βρίσκεται στην *Ερωφίλη* Γ52 και αλλού, καθώς και στον Φοριέλ Β' 98, 106, 396-8· ο Σολωμός τη χρησιμοποιεί μόνο μια φορά· ο συγκεκριμένος τύπος αποτελεί μάλλον γραφικό λάθος)

Γ8.11 *άνθη* AE 453.1, 454.11, 508 B2, αλλά *άνθια* AE 382.13 (Πολυλάς: *άνθια*).

5.3.2.2. Ρήματα

B2.14 *ξαστοχάει* AE 419 B19 (Πολυλάς: ξαστοχά)

B6.1 *όπ' ήτα αντίστροφα* AE 421 A1, B2 (ο Σολωμός δεν πρόσεξε ότι ο στίχος είναι υπέρμετρος· ο Πολυλάς γράφει *όπ' ήτα' αντίστροφος*, ο εκδότης όμως θα έπρεπε να διατηρήσει τη γραφή του αυτογράφου αντί να εφεύρει τύπους ανύπαρκτους χάριν του μέτρου)

B6.9, παρ. 7 *να ιδώ* AE 419 A8 (Πολίτης: *να δω*)

B7.15 *εγώ γδα δάφνες* AE 417 A36 (Πολυλάς: *Εγώ 'δα...*)· B33.1 *να γδω* AE 427.15 και 430 A1 (Πολυλάς: *να ιδώ*)· Γ2.16-17, παρ. 5 *να γδει* AE 448.3 (Πολυλάς: *να ιδή*)³⁹· ο ίδιος όμως ο Σολωμός γράφει *να ιδώ* και στα AE 415 A11 (B7.13)

Γ2.1 *στέκουμαι* AE 461.2 (Πολυλάς: *στέχομαι*)

Γ6.19, παρ. 1 *διπλώντα* AE 467 A13 (Πολυλάς: *διπλώντας*· ο Σπ. Καββαδίας [ό.π., 120-121] δεν παραθέτει κανένα παράδειγμα της μετοχής σε *-οντα* στον Σολωμό).

5.4. Φωνολογία

5.4.1. Μέσα στην ίδια λέξη

Ο Σολωμός γράφει πάντα *άνθρωπος, ανθός, κτλ.*, ποτέ *άθρωπος, αθός*.

38. Πρβ. Καββαδίας, ό.π., σσ. 197-198.

39. Το ότι οι τύποι *να γδω* κτλ. αποτελούν μορφολογικό φαινόμενο κι όχι λανθασμένη καταγραφή των φθόγγων [ajð] εκ μέρους του Σολωμού επικυρώνεται από το γεγονός ότι γράφει πάντα *αηδόνι* (16 φορές) και *αηδονολαλώ* (4 φορές), ποτέ *αγδ*· βλ. και Βελουδής, ό.π., 334. Ο Χατζηγιακουμής (ό.π., 212) παρατηρεί ότι όλους αυτούς τους στίχους ο Σολωμός τους βάζει στο στόμα των πολιορκημένων. Το επιχείρημά του όμως υπονομεύεται από το γεγονός ότι τον στίχο B7.13 (με τον τύπο *να ιδώ*) ο Σολωμός τον βάζει στο στόμα άλλου προσώπου που βρίσκεται ανάμεσα στους πολιορκημένους.

Στους Ελεύθερους πολιορκισμένους γράφει πάντα αδελφός, όχι αδερφός (αλλά αδερφικά «Η Πρωτοχρονιά», αδερφικάτα «Το όνειρο» [σατιρικό]). Παραθέτω όμως παρακάτω μερικά παραδείγματα που δείχνουν την ασυνέπεια του Σολωμού στη χρήση των συμφωνικών συμπλεγμάτων από τη λαϊκή και τη λόγια παράδοση.

B2.6 έφθασε ΑΕ 427.21α, έφτασε ΑΕ 427.29 (Πολυλάς: έφθασε)· B7.2 ξεμυστηρευτείς ΑΕ 413 Α2, ξεμυστηρευθείς ΑΕ 413 Γ13· B6.17. παρ. 1 ελεύθερος ελεύτερα ΑΕ 421 Α16 (Πολίτης: Ελεύτερον [sic] ελεύτερα)· συνήθως ο Σολωμός γράφει ελεύτερος: Β3 παρ. 7 ΑΕ 430 Α12· Β3.9-10 παρ. 1 ΑΕ 438 Α7· Β3.9-10 παρ. 3 ΑΕ 424.6, 431.7, 436 Α5· Β9.9 ΑΕ 418 Γ9· Γ4.5-6, παρ. 2 ΑΕ 447.5 [ελευτεριάς] και παρ. 4 ΑΕ 447.14· σε κάθε περίπτωση ο Πολυλάς γράφει -ευθ-.

B40.2 νυχτός ΑΕ 413 Β10 αλλά και νυκτός ΑΕ 413 Β12· Γ6.11-14 παρ. 5 νύχτα ΑΕ 453.13, αλλά και νύκτα 455.3, 461.20 (ο Πολυλάς γράφει -χτ- και στις δυο περιπτώσεις).

Ο Σολωμός είναι ασυνεπής και στη χρήση του συμπλέγματος ανδρ-/αντρ· γράφει πάντα ανδρεία (14 φορές), αλλά και τους ακόλουθους τύπους: Α2.2 Άνδρας ΑΕ 252 Α2 (Πολυλάς: άντρας) αλλά και άντρας «Μπότσαρης» ΑΕ 74Α 18, Β11· άνδρα «Μπότσαρης» ΑΕ 78 Β11, ΓΖ ΑΕ 278 Α28, ΕΠ Β ΑΕ 397 Β14· ανδρός ΓΖ ΑΕ 292 Β18, αλλά και αντρός ΓΖ ΑΕ 275 Α14· άνδρες ΓΖ ΑΕ 270 Α11-12, αλλά και άντρες ΕΠ Β35.1 ΑΕ 427.13Β9· ανδρών «Μπάιρον» ΑΕ 180.20, 22, ανδρείος (μια φορά στα χειρόγραφα)· ανδρειωμένος (μια φορά), ανδρόγενο (δυο φορές).

Ο Σολωμός γράφει σχεδόν πάντα -σκ- σε λέξεις όπως μόσχος και τα παράγωγά του (ο Πολυλάς διορθώνει σε -σχ-): Β6.5 ΑΕ 415 Γ1 και παρ. 3 ΑΕ 421 Α7· Γ6.1-4 παρ. 16, 19 ΑΕ 456 Α12α, 14· Γ6.6, 7 ΑΕ 462.21, 463.9α, Γ6.5-9 παρ. 3 ΑΕ 462.22· Γ6.7 παρ. 3 ΑΕ 457 Α5· Γ6.11-14 παρ. 6 ΑΕ 453.6· Γ7 παρ. 2 ΑΕ 464.4· Γ10.6 παρ. 1 ΑΕ 467 Β6 και 468 Β6· ο ίδιος όμως ο Σολωμός γράφει και μοσχάτη ΑΕ 427.22 (Β2)·

σχιζω Κρ. 22.15 ΑΕ 371 Α11· Γ8.8 ΑΕ 454.8, και τρεις φορές στον Πόρφ. 7.7 ΑΕ 461.30, 502 Α9, 23 (Πολυλάς: σχίζω), αλλά και σχίζω ΕΠ Β6.20 ΑΕ 421 Α24 και 26, και είκοσι φορές στον Κρ. (στον Πόρφ. όχι).

Συνήθως ο Πολυλάς διορθώνει τον Σολωμό προς το λογιότερο, όπως είδαμε παραπάνω· βλ. και τα παρακάτω παραδείγματα:

Β13.1 μνήστητι ΑΕ 425 Β7 (Πολυλάς: -σθ-)

Β13.6-7 εσχίστη ΑΕ 416 Α2-3 (Πολυλάς: εσχίσθη)

Β15 ευκές ΑΕ 397 Α10, Β3 (Πολυλάς: ευχ-)

B35.1-2 *εδέχτη* ΑΕ 427.13, *εδέχτηκε* ΑΕ 427.14 (Πολυλάς: *εδέχθ'*, *εδέχθηκε*) (και Β38 παρ.).

Μερικές φορές όμως κάνει το αντίθετο· π.χ., «διορθώνει» πάντα το *ανδρεία* σε *αντρεία*: Β3.2 ΑΕ 418 Β14· Β3.1-2, παρ. 2 ΑΕ 413 Ε5, 418 Β5· Β6.17 ΑΕ 419 Α3, 421 Α17, Β16· Γ4.6 ΑΕ 447.18. Άλλα παραδείγματα:

Β7.10 *βαμβάκι* ΑΕ 417 Β21 (Πολυλάς: *βαμπάκι*· ο Σολωμός γράφει πάντα *βαμβάκι* [4 φορές], ποτέ *βαμπάκι*)

Β29 *χτυτούν* ΑΕ 416 Β10 (Πολυλάς: *χτυούν*)

Γ4.7 *χειροκροτούσε* ΑΕ 446.20 (Πολυλάς: *χεροκροτούσε*· ο τύπος *χεροκροτώ* χρησιμοποιείται στην «Τρίχα» ΑΕ 351 Α1, 2, και στους ΕΠ Β3 ΑΕ 412 Α20α)⁴⁰.

5.4.2. Στα όρια των λέξεων

(α) Τελικό -ν

Και στο ζήτημα του τελικού -ν ο Σολωμός ήταν ασυνεπής· γράφει, π.χ., *δεν σου δίνω* (ΓΖ 7, τίτλος ΑΕ 286.2), αλλά και *δε σου δίνω* (ΓΖ 7.9 ΑΕ 287.21). Ο Σολωμός συχνά γράφει το -ν στο *δεν* μπροστά σε εξακολουθητικό σύμφωνο, αντίθετα από τον κανόνα που διατυπώνει ο Τριανταφυλλίδης στη Γραμματική του. Έτσι, στον Κρ. 22.44, γράφει το *δεν σώζεται* οκτώ φορές με το -ν (και στους ΕΠ Β' ΑΕ 403 Α3), και μόνο μια φορά χωρίς· ο Πολυλάς και οι άλλοι εκδότες το γράφουν χωρίς το -ν. Στους ΕΠ Α2.6 ο Σολωμός γράφει την *γη*, ενώ ο Πολυλάς «διορθώνει» σε *τη γη*. Αντιθέτως, η παράλειψη του -ν μπροστά σε στιγμιαίο σύμφωνο (π.χ., στο *κάμπο* ΑΕ 410 Α22) είναι συνηθισμένη στον Σολωμό. Παρότι η παράλειψη επιχωρίαζε ιδιωματικά στη Ζάκυνθο, οι εκδότες ίσως να έχουν δίκιο που το προσθέτουν σε τέτοιες περιπτώσεις, όχι όμως και σε περιπτώσεις όπου το αρχικό σύμφωνο είναι εξακολουθητικό, π.χ.:

Β6.24 *τη γλυκιάν* ΑΕ 420 Γ5 (Πολυλάς: *την γλυκειάν*)· Β39 *το γλυκόν αέρα* ΑΕ 413 Γ7 (Πολυλάς: *τον*).

(β) Συνίζηση, έκθλιψη και κράση

Όταν συναντιούνται δυο λέξεις, από τις οποίες η πρώτη τελειώνει με φωνήεν και η δεύτερη αρχίζει από φωνήεν, ο Σολωμός είναι ασυνεπής. Συχνά όμως, εκεί που γράφει και τα δύο φωνήεντα (ακόμα και προκειμένου για τον ίδιο φθόγγο), ο Πολυλάς αντικαθιστά τη συνίζηση με την έκθλιψη. Φαίνεται ότι ο Σολωμός έγραφε «ηχητικά», και συνήθως προτιμούσε να

40. Ο Χατζηγιακουμής, ό.π., 212-213, παραθέτει ένα δείγμα των φωνολογικών και μορφολογικών «διορθώσεων» που έκανε ο Πολυλάς στα σολωμικά έργα. Δεν επισημαίνει όμως τις αλλαγές που έκανε ο Πολυλάς προς το λαϊκότερο.

γράφει και τα δύο φωνήεντα σε περιπτώσεις όπου θα προφέρονταν στον καθημερινό λόγο. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι στο Γ Σχεδιάγραμμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* ο Σολωμός προτιμούσε την έκθλιψη από τη συνίζηση⁴¹. Ο Πολυλάς ακολουθούσε τις γραφικές συμβάσεις της εποχής του (αυτές δηλαδή που είχαν καθιερώσει οι φαναριώτες στιχουργοί), οι οποίες προέκριναν την έκθλιψη· και ο Σολωμός πρέπει να ήταν επηρεασμένος από τη γραπτή χρήση της έκθλιψης στην εποχή του – χρήση που παίρνει υπερβολικές διαστάσεις στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Φοριέλ, ο οποίος χρησιμοποιεί έκθλιψη σχεδόν παντού όπου συναντιούνται δυο φωνήεντα σε διαφορετικές λέξεις, ενώ ο τραγουδιστής πιθανώς θα πρόφερε και τα δυο φωνήεντα, π.χ. *κεφάλ' ανδρειωμένου* Α' 38, *να στέκ' ορθός* Α' 56 (στέκει), *να πιάσ' αγάδες* Α' 128 (πιάσω), *άλλ' εκατόν βενέτικα* Β' 98 (άλλα)⁴².

Σημειώνω παραδείγματα της πρακτικής του Σολωμού (σε ορισμένες περιπτώσεις [π.χ. u+i] έχουμε παραδείγματα αφαίρεσης):

- a+a Γ8.9, παρ. 3 *έσπρωξα απόψε* ΑΕ 474 Β9 (Πολυλάς: *έσπρωξ'*)
 a+e Β18 *τα στήθια εκούρασα* ΑΕ 477.13
 a+o Β25.1 *θάλασσ' όχι* ΑΕ 422 Γ1
 e+a Β12.1 *έσταζε αγιομύρος* ΑΕ 402 Β11, *αλλά έσταξ' αγιομύρος* ΑΕ 421 Α35
 e+e Β35.1 *έστρωσε εδέχτη η θάλασσα* ΑΕ 427.13 (Πολυλάς: *Έστρωσ', εδέχτ'*)
 e+i Β8.4 *συχνά του 'πε* η ΑΕ 436 Β2 (Πολυλάς του 'π'), *αλλά και* Γ6.13 *έπαιξ' η πεταλούδα* ΑΕ 453.5, 455.2, 461.19, 462.8, 467 Α1, Β16
 e+o Β5.7-8, παρ. 2 *σ' έζωσε ο εχθρός* ΑΕ 411.8 (Πολυλάς: *σ' έζωσ'*)· Β6.5 *φωνή 'πε ο δρόμος* ΑΕ 415 Γ1, 491 Α3, *αλλά φωνή 'π' ο δρόμος* ΑΕ 429.1
 i+a Β10.1 *μπουτσούν' απέξω* ΑΕ 434 Β20 (Πολυλάς *μπουτσούνι*)· Γ2.8 *τόπ' Άγγλου έντεκα φορές στα* ΑΕ (μόνο μια φορά *τόπι* Άγγλου ΑΕ 448.17)· Β13.7 *εσκίστη αμέσως* ΑΕ 416 Α3, *αλλά* Γ8.11-13, παρ. 10 *δέν' αλαφρά* ΑΕ 468 Α1

41. Περιέργως, ο Πολυλάς, στις σχετικές παρατηρήσεις του για «το νέο προσωπικό σύστημα» («Προλεγόμενα», έκδ. Πολίτη, σσ. 36-37), σύμφωνα με το οποίο ο Σολωμός απέφυγε «τη συναίρεση, και μάλιστα τη συνεκφώνηση», δεν αναφέρεται ρητά στη χρήση της έκθλιψης.

42. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μεγάλος κρητικός λαϊκός τραγουδιστής Νίκος Ξυλούρης, στην ερμηνεία της ενότητας «Μητέρα μεγαλόψυχη» στη μελοποίηση των *Ελεύθερων πολιορκημένων* από τον Γιάννη Μαρκόπουλο, προφέρει *τι χάρη έχουν τα μάτια, τα μάτια τούτα να σε ιδούν, εκεί που ο ίδιος ο Σολωμός έγραψε* *τι χαρ' έχουν τα μάτια, τα μάτια τούτα να σ' ιδούν*.

- i+e Γ1.3 *χάρ' έχουν* AE 460.3 (πρβ. Φοριέλ *όλ' ενδυμένοι* Α' 84)
- i+i B15: *έχ' η* AE 397 B3, αλλά *έχει η* AE 397 A10 (Πολυλάς: *έχ'*)· B9.1 *ετούτη είν' ύστερη* AE 409 A4 (Πολυλάς: *Ετούτ'*)· B9.9 *ελεύτερη η ψυχή* AE 418 Γ9 (Πολυλάς: *ελεύθερ' η*)
- i+o B5.8 *βράζ' ο εχθρός* AE 419 A2, 420 B2, 420 Δ2, 435 A12, 461.11, αλλά και *βράζει ο* AE 435 B12 (γραμμμένο όμως πολύ βιαστικά)· B13.6 *φθάνει ο φοβερός* AE 402 B16, αλλά και *φθάν' ο* AE 402 A31· Γ3.1 *δεν τους βαραίν' ο πόλεμος* AE 447.23
- o+a B3.8 *το αράθυμο* AE 441.6 (Πολυλάς: *τ' αράθυμο*), αλλά Γ5.6 *τ' αράθυμο* AE 445.2, 448.20· B6.20 *δρόμ' αστραφτά* AE 421 A26
- o+o B6.9, παρ. 1 *γοργοκοιτάζ' ολόγυρα* AE 421 A8, αλλά *γοργοκοιτάζω ολόγυρα* AE 420 B10 (Πολίτης: *-άζ'*)· Γ6.12 *ακίνητ' όπου* AE 462.8α, 463.12
- u+a A4.2 *του Αράπη* AE 252 B2 (Πολυλάς: *Τ' Αράπη*)· Γ8.6 *που αγάπης* AE 454.6, αλλά και *π' αγάπης* AE 455.14 (Πολυλάς: *π' αγάπης*)
- u+e B54 *π' έχ' ο νους* AE 475.13 (Πολυλάς: *πόχει ο νους· διατηρεί ορθώς το -ει για να δείξει ότι το -χ- είναι ουρανικό*), αλλά B17 *πόχει* (και *που 'χει*) AE 427.33, 430A5 και αλλού· Γ1.11 *τ' ελληνικού κόσμου* AE 460.11 (πρβ. *Ερωφίλη: απ' εχθρό μου* Γ271, *εκείνο απ' έχω* Γ299, *τ' Ελικώνα αφιέρ. 70· Φοριέλ όπ' έχουν κλέφτες σύνοδον, όπ' έχουν τα λιμέρια* Β' 98)
- u+i B6.1 *οπού 'ταν* AE 402 A22, αλλά και *οπ' ήταν* AE 421 A1, B2· Γ8.13 *στη θωριά του είν' όμορφο* AE 454.13, αλλά και *του 'ν' όμορφο* AE 382.16 (Πολυλάς: *είν'*).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Πολυλάς αντικαθιστά την έκθλιψη με την κράση:

B1.2 παρ. 6 *που 'βρηκε* AE 403 A42 (Πολυλάς: *πόβρηκε*)

Ο ίδιος όμως ο Σολωμός δεν είναι συνεπής στη χρήση της κράσης:

B1.6 *μού 'γινες* AE 396.2, αλλά και *μόγινες* AE 410 A8, 27

Σε δύο περιπτώσεις ο Πολυλάς παραλείπει τη συλλαβική αύξηση μετά το *που*:

B26.2 *που επάτουνε* AE 419 A20 (Πολυλάς: *που πάτουνε*)· B61 *που εχόρτασεν* AE 422 Γ10 (Πολυλάς: *που χόρτασεν*)· ο Σολωμός όμως δεν ήταν συνεπής στη χρήση της αύξησης μετά το *που*.

5.5. Στιχουργία

5.5.1. Διάταξη διστίχων

Στα αυτόγραφα (AE 329-380, 396-438) ο Σολωμός γράφει σχεδόν πάντα

τα δεκαπεντασύλλαβα δίστιχα του «Κρητικού», των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* (Β' Σχεδιάσμα) και της «Τρίχας» με τον δεύτερο στίχο να αρχίζει λίγο δεξιότερα από τον πρώτο. Όλες οι εκδόσεις αγνοούν τη θέληση του Σολωμού σ' αυτό το θέμα.

5.5.2. Χασμωδία

Σε μερικούς στίχους ο Σολωμός αφήνει δυο φωνήεντα να συναντηθούν στην τομή του στίχου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο Πολυλάς φροντίζει ώστε να αποφευχθεί η χασμωδία. Στο Β45 ο Σολωμός έγραψε *τόσ' άστρα δεν εγνώρισε ο τρίςβαθος αιθέρας* ΑΕ 571 Δ7-8 (εγνώριζε ο ΑΕ 419 Α22-23): ο Πολυλάς (και μαζί του ο Αλεξίου) προσθέτει ένα -ν στο ρήμα, όπως έκανε και στον «Κρητικό» 22.55-6 (ΑΕ 380.34-5 και αλλού) και στον «Πόρφυρα» 8.2 (ΑΕ 502 Α5). Και στο Β23.3 (*Κάποι από την Ανατολή, από τη Δύση κάποι* ΑΕ 422 Β7) ο Πολυλάς αντικαθιστά το κόμμα με *κι*. Στο Β35.1 όμως (*έστρωσε εδέχτη η θάλασσα άντρες ριφοκινδύνους* ΑΕ 427.13) ο Πολυλάς αναγκάστηκε να αφήσει τη χασμωδία. Στο Β13.10, όπως είδαμε παραπάνω (5.2), ο Πολυλάς αντικατέστησε τη λέξη *αιματοτσακισμένα* με τη φράση *τα ματοκυλισμένα*, μολοντί η γραφή του Σολωμού, χωρίς άρθρο, συμβαδίζει συντακτικά με τον προηγούμενο στίχο, ιδίως όταν διατηρηθεί η στίξη του ποιητή στα ΑΕ 416.6:

*τ' απομεινάρια, ανέγγιαγα και κατατρομασμένα·
τα γόνατα, και τα σπαθιά, αιματοτσακισμένα*

5.6. Στίξη

Συχνά ο Σολωμός βάζει κόμμα ανάμεσα σε δυο προτάσεις που συνδέονται με το *και* αλλά έχουν διαφορετικό υποκείμενο: αυτό γίνεται ιδίως στην τομή του δεκαπεντασύλλαβου (στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη το κόμμα παραλείπεται στους εξής στίχους: Β1.6, Β57.2, και έκδ. Πολίτη, σ. 237, παρ. 3 [Γ3]).

Παραθέτω κι άλλα παραδείγματα αποκλίσεων των εκδόσεων Πολυλά και Πολίτη από τα χειρόγραφα όσον αφορά τη στίξη:

Β3.2: ο Πολυλάς προσθέτει κόμμα μετά το *παιδιού* (ΑΕ 418 Β14)

Β6.19: ο Πολυλάς προσθέτει κόμμα μετά το *απαντοχή* (ΑΕ 421 Β18)

Β6.20, παρ. 3 *να βγω σε λύκους μεταξύ, άγριους, πολλούς, θρεμμένους* ΑΕ 420 Α11 (ο Πολίτης παραλείπει τα κόμματα)

Β6.21, παρ. 3 *κι άξιοι, πολλοί, και θυμωμένοι* ΑΕ 401 Α21 (ο Πολυλάς παραλείπει το δεύτερο κόμμα)

Β30.2 ΑΕ 425 Β14 (ο Πολυλάς προσθέτει ένα κόμμα)

Β42 *κι όπου η βουλή τους, συφορά· κι όπου το πόδι, χάρος.* ΑΕ 437 Δ1

(Πολυλάς: *Κι όπου η βουλή τους συφορά, κι όπου το πόδι χάρος*. ΑΕ 437 Δ1)

έκδ. Πολίτη, σ. 237, παρ. 1 «είμαι ψαράς· μερόνυχτα... ΑΕ 421 Α11 (ο Πολίτης παραλείπει την άνω τελεία και τα εισαγωγικά)

Β6.5-10: ο Πολυλάς παραλείπει τα εισαγωγικά με τα οποία ο Σολωμός περικλείει τους στίχους 5 (μετά το φωνή 'πε) με 9 (μέχρι και το η θεικιά θωριά του) και προσθέτει παύλα μετά τον στ. 8· ο Αλεξίου βάζει εισαγωγικά μετά το φωνή 'πε αλλά και μετά τον στ. 10 (τα γόνατά του) αντί του στ. 9.

Β6.9, παρ. 7 *κοιτώ να ιδώ τον ευτυχή – και βάνω μάτια κάτου* ΑΕ 419 Α8 (ο Πολίτης παραλείπει την παύλα)· Γ8.13 *είν' όμορφο το φως – και μαγεμένο*. ΑΕ 453.3, 454.13 (ο Πολυλάς παραλείπει την τόσο εκφραστική αυτή παύλα, η οποία όμως λείπει και από τα ΑΕ 382.15 και 468 Α4· δεν είναι ίσως άνευ σημασίας ότι ο Σολωμός βάζει και τους δυο αυτούς στίχους στο στόμα μιας γυναίκας που έχασε – είτε προσωρινά είτε οριστικά – τον εραστή της)

Γ5.6-9, παρ. 3: ο Πολυλάς παραλείπει το κόμμα μετά το *μεγάλη*

6. Παραμερισμός σολωμικών διορθώσεων

Σε πολλά σημεία ο Σολωμός έχει διορθώσει μια λέξη ή φράση γράφοντας μια εναλλακτική (και στις περισσότερες περιπτώσεις, κατά τη γνώμη του, καλύτερη) παράλλαγή πάνω στην πρώτη. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Πολυλάς ή ο Πολίτης έχει παραμερίσει τη διόρθωση, υιοθετώντας την αδιόρθωτη γραφή. Η εξέταση τέτοιων περιπτώσεων όμως θα υπερέβαινε τα όρια αυτού του άρθρου.

7. Πρόσθετο εισαγωγικό υλικό στα ιταλικά

Τα περισσότερα από τα «αποσπάσματα» του Πολυλά «αποσπάστηκαν» από τα συμφραζόμενα (το περικείμενο) που τα περιβάλλουν στα χειρόγραφα. Αυτό το περικείμενο είναι συνήθως ιταλόγλωσσο. Σε ορισμένους στίχους των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* (ιδίως του Β' Σχεδιάσματος) προτάσσονται φράσεις στα ιταλικά οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε μια χρηστική έκδοση – είτε αυτούσιες είτε ελαφρά παραλλαγμένες – για μεγαλύτερη διασάφηση του νοήματος, όπως είχε κάνει ο Πολυλάς σε ορισμένα άλλα σημεία (π.χ. Β45, ΑΕ 419 Α21, και Β46, ΑΕ 405 Γ2). Παραθέτω μερικά παραδείγματα, προσθέτοντας ελληνική μετάφραση σε ορθογώνιες παρενθέσεις:

Εκδ. Πολίτη, σ. 214, παρ. 10: *Per l'anello dei nemici assediatori =*

[για τον κύκλο των εχθρών πολιορκητών]
= σαν πέλαο που βράζει. AE 252 Γ6-8⁴³

- B8.3 *e la piccola terra*
[και τη μικρή γη]
μες στην ψυχή την αγρικά σα σπίθα στη φωτιά της AE 404 A23-24
- B15 *Mi mancò la voce che volea bendirti*
[Μου έλειπε η φωνή που θα ήθελε να σε ευλογήσει]
έχε όσες έχ' η ανατολή κι όσες ευκές η Δύση. AE 397 B2-3⁴⁴
- B20 *(ma le sue compagne mi dissero che)*
[αλλά οι συντρόφισσές της μου είπαν ότι]
στον ύπνο της μουρμούριζε την κλάψα της τρυγόνας. AE 413 C6
- B35 *Una donna parla (e il mare έστρωσε*
[μια γυναίκα μιλάει (και η θάλασσα έστρωσε]
έστρωσε εδέχτη η θάλασσα άντρες ριψοκινδύνους
κι εδέχτηκε στα βάθη της τον Ουρανό κι εκείνους. AE 427.12-14
- B40 *Queste cose assorbivano l'anima etc. quando una voce piena di malia*
mi percosse l'orecchio
[Αυτά τα πράγματα μου κατελάμβαναν την ψυχή, όταν μια φωνή
γεμάτη μάγια μου χτύπησε στ' αφτιά]
κι έπλασε τ' άστρο της νυχτός και τ' άστρο της ημέρας.
κι ιδού
πάλι μου ξίπασε τ' αφτί γλυκιάς φωνής αγέρ'ας,
μου 'πλασε
κι έπλασε τ' άστρο της νυκτός και τ' άστρο της ημέρας AE 413 B9-
12

8. Συμπέρασμα

Στο βιβλίο που επιμελήθηκα (βλ. σημ. 12) απέδειξα ότι μπορεί να γίνει καινούργια χρηστική έκδοση των Ελεύθερων πολιορκισμένων, βασισμένη στην έκδοση Πολυλά αλλά με την αποκατάσταση της αυθεντικής γραφής εκεί όπου ο Πολυλάς έκανε παραναγνώσεις και λανθασμένες διορθώσεις. (Στην έκδοσή μου τυπώθηκε το πρωτότυπο κείμενο του ιταλό-

43. Ο Πολίτης παραθέτει αυτή τη φράση στις σημειώσεις της έκδοσής του, σ. 356.

44. Πρβ. και το ελαττωματικό δίστιχο μόλειψε ετότε η φωνή π' έθελε να σ' ευκήσει [= ευχθεί] / έχει όσες έχει η ανατολή κι όσες ευκές η δύση AE 397A9-10.

γλωσσου υλικού το οποίο ο Πολυλάς συνέγραψε και εξέδωσε στο Β' Σχεδιάσμα. Δυστυχώς όμως υποχρεώθηκα να παραλείψω τις πολυλαϊκές «παραλλαγές»). Θα μπορούσε να γίνει χρηστική έκδοση όπως του Γ. Ν. Παπανικολάου, αλλά με τις αλλαγές που πρότεινε ο Σ. Αλεξίου στη σειρά του υλικού, με τη συστηματική (κι όχι σποραδική) αποκατάσταση της αυθεντικής γραφής του Σολωμού, και χωρίς τα ενοχλητικά σχόλια τα οποία ο Παπανικολάου παρεμβάλλει μέσα στο σολωμικό κείμενο – πολλές φορές και μέσα σε μια ενότητα – σπάζοντας τη συνέχεια που είχε πετύχει ο Πολυλάς.

Πανεπιστήμιο Οξφόρδης

PETER MACKRIDGE